

SRIRANGAM SRI SANKARA GURUKULA SERIES.

No. 1. पञ्चरत्नकारिका: A poetic commentary on the Upadesa Panchakam of Sri Sankara Bhagavatpadacharya by Sri Sadasiva ; with a Prastavana by Sri Sacchidananda Tirtha Swamigal.	0 12 0
No. 2. नयमञ्जरी A poetic commentary on the Brahma Sutras, by Sri Appayya Dikshita. With a Sanskrit Introduction by Sri Sacchidananda Tirtha Swamigal.	2 0 0
No. 4. बालभारतम् of Agastya Pandita with the Commentary Manohara of Salva Timmaya Dandanatha. Part I. Cantos 1-3	2 0 0
No. 5. कुमारसंभवचम्पू: by Sri Sarabhoji Maharaja of Tanjore; with an Introduction by Vidyasagara Vidyavacaspti P. P. Subrahmanya Sastri. B. A. (Oxon), M. A., Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras.	1 0 0
No. 6. डमरुकम् A Sanskrit Farce by Pandit Ghanasyama with the Commentary of Chandrasekhara; Edited by Do.	0 3 0
No. 7. शृङ्गारप्रकाशः by Maharajadhiraja Sri Bhoja Deva. Part I, Prakasas 1 & 2 Edited by Do.	1 3 0
No. 8. मनीषापट्टचकम् of Sri Sankara Bhagavatpadacharya with a Summary of the Commentary of Sri Sadasiva Braharendra and a Foreword by Rao Saheb N. Natesa Iyer B.A., B.L., President, All-India Varnasrama Swarajya Sangha, Madras. Edited by Gurubhaktasikhamani T. K. Balasubrahmanya Iyer.	0 6 0
No. 9. स्तोत्ररत्नमाला Part I. Contains rare stotras by different ancient authors	1 3 0
No. 10. जीवन्मुक्तिकल्याणनाटकम् by Nalla Dikshitar.	1 4 0
No. 14. महिषशतकम् of Sri Vanchesvarakavi with the commentary of his great-grandson Sri Vanchesvara.	1 8 0
No. 15. शिवकेशादिपादान्तस्तुतिः of Sri Sankarawith the rare commentary of Sri Ramakrishna Suri.	6 12 0

IN THE PRESS.

No. 3. शास्त्रदीपिका of Parthasarathi Misra with the commentary Mugdhavali of Sri Appayya Dikshita.	
No. 11. मद्रकन्यापरिणयचम्पू: by Gangadhara Kavi.	
No. 12. तत्त्वकौस्तुभः by Bhattoji Dikshita.	
No. 13. सौन्दर्यलहरी with the commentaries of लक्ष्मीधरा, सोमाश्वयधेनी and अरुणामोदनी	

The above Six books are being published serially in the *Sri Sankara-gurukula Patrika*; Annual Subscription Rs. 6 only.

Apply to THE LIBRARIAN, Sri Sankaragurukulam, Srirangam.

Srirangam Sri Sankaragurukula Series No. 14.

MAHISHA SATAKAM

OF
SRI VANCHESVARAKAVI

with the commentary 'Slesharthachandrika'
OF
his great-grandson SRI VANCHESVARA YAJVA

with a Sanskrit Prastavana
By K. S. VENKATARAMA SASTRI

AND
AN ENGLISH INTRODUCTION

BY
R. KRISHNASWAMI IYER M.A., B.L.
Advocate, Tinnevely

EDITED BY
Gurubhaktasikhamani, Sastraprasarabhushana
T. K. BALASUBRAHMANYA AIYAR, B. A.
Dharmadhikari, Sri Sankaragurukulam, Srirangam.

Price Rs. 1-8-0]

SRI SANKARAGURUKULAM,
SRIRANGAM.

[Postage Extra.

MAHISHA SATAKAM

SRI VANCHESVARAKAVI

with the commentary "Shrutihothashtaka"

in Sanskrit and Sri VANCHESVARA YADU

BY K. S. VENKATADAMA SASTRI

AND

AN ENGLISH INTRODUCTION

BY

R. KRISHNA SWAMI YER, M.A., D.Litt.

Madras, Tanjore

EDITED BY

THE PUBLISHERS, SRI VENKATESWARA

T. K. BALASUBRAHMANYA AYYAR, B.A.

Madras, Tanjore, Sri Venkateswara, Mysore

SRI VENKATESWARA

Postage Free

Price Rs. 1-8-0

PREFACE

MY first acquaintance with the exquisite poem of Mahisha Satakam was some decades ago, when the late revered Kunigal Rama Sastrigal, Dharmadhikari of the Mysore Palace, recited some stanzas from it when we were journeying together in a car and some buffaloes blocked the way. The simplicity of the style, the fine humour, the facility of expression and the magnificent use of double meaning words without the slight trace of strain or artificiality made a very great impression upon me and, when I desired to have a copy of the entire poem, he told me that it had not been printed but the Mysore Paudits were very familiar with the stanzas as its commentator was once a Pandit of the Palace and was a very popular figure respected and loved by all. It gives me very great pleasure to find that a copy of the poem and of the commentary thereon has been obtained from a direct descendent of both the author and the commentator and that he has been kind enough to furnish such information as is available to him about them. Brahmasri Venkatarama Sastrigal has with his characteristic flow and clearness given in his Sanskrit Introduction a succinct account and I cannot do better than summarise it in English.

King Sahaji who ruled Tanjore from 1684 to 1710 A. D. was a great patron of learning and was himself a very learned scholar and poet. It was he that founded the village of Sahajirajapura also known as Tiruvisanallur in the Tanjore District and granted it to several eminent scholars one of whom was the father of our author. He seems to have held a responsible post as a minister of the king. When the king went to Madura and stood in the presence of Goddess Minakshi he sang forth this extempore verse

पुरि मधुरं गिरि मधुरं गरिमधुरं चरानितम्बभाराढ्यम् ।

स्थूलकचं नीलकचं वालकचन्द्राद्वितं तेजः ॥

Our poet who was then quite a young boy and had accompanied his father in the royal camp was struck with the rare poetical skill of the king and immediately said

इदि तरसा विदितरसा तदितरसाहितपाङ्कन मे लगति ।

कविळोके न विळोके भुवि लोभेशस्य शाहजेडपमाम् ॥

The king at once recognised the greatness of the boy and with great affection called him Kutti Kavi (young poet). This name stuck to him eclipsing his real name of Vanchesvara.

After the passing away of King Sahaji, his son, Pratapa Simha ascended the throne and, taking advantage of his youth, several undesirables got influence over him with the result that the sincere well-wishers of the state were not listened to and scholars like Sridhara Venkatesa and Amba Deekshita were neglected and our poet who held the post of his father thought it wise to remove himself from the royal court. His attempts to catch the ears of the young king were all futile when he hit upon the plan of this poem wherein he has in his inimitable language extolled the virtues of the buffalo and of agriculture so closely connected with it in comparison with the service under a king surrounded by ministers and officers who had scant regard for honesty or learning. When this poem ultimately came to the notice of the king, he repented for his follies, came to the residence of the poet and persuaded him to return to the royal court. Besides this centum on the Buffalo, he has written two others—the Dhūti Satakam and the Asirvada Satakam. The latter has already been published by the Sri Vani Vilas Press and we hope the former also will find its way into print before long.

The Buffalo is decidedly a very unattractive animal and is more so by its being associated with Yama the God of Death as his vehicle. But to our poet it is so sacred and inspiring that, when he thinks of it, thoughts and expressions well up in his brain in such superabundance that he has got to pick and choose, thereby denying to most of them the opportunity of sharing in the glory of describing this wonderful specimen of God's creation.

माहात्म्यं तव वर्णये कियदिति स्तुत्युक्तिवर्मातिगं

स्वत्कल्याणगुणानुरूपमधिकप्रीत्या समालादरात् ।

अर्थाः शब्दचयाः सदाऽहमहमित्वमे स्फुरन्त्यद्भुताः

स्वीकुर्यां कमिष त्यजामि कमिष श्रीमल्लुकायप्रभो ॥ ४२ ॥

In fact the author has by the very fine handling of slesha equated the buffalo with every imaginable thing. Even the Acharyas, the Avatars, the Devas and even the unqualified Absolute have to submit to such an equation at the hands of this poet and it is no surprise therefore that he has been appropriately crowned Slesha Sarvabhoutma. I desist from translating any samples of his style for no

translation can ever adequately convey the beauty and richness of the original and this is more so when the entire poem is founded upon an exquisite use of Slesha.

The commentator Kutti Suri or Vanchesvara is a namesake and a great grandson of the author and has faithfully recorded in his commentary the interpretation and explanations which he had handed down to him from his own father. The commentary is very lucid, learned and to the point and but for it the hasty reader may lose sight of many a point of beauty in the original. He was himself a very eminent scholar and had his early education at the feet of Isvara Sastri of Tiruvisanallur itself and later on of Srinivasarya of Manalur close by. From the latter he learnt the intricacies of the modern school of Nyaya and mastered the Tatvachintamani of Gadadhara just then coming into prominence. He easily worsted many a combatant in the field of logic by handling this new weapon Chintamani and Amara Simha a Mahratta chief who appreciated him gave him the appellation of Chintamani Kutti or more shortly Mani Kutti. In acknowledgement of this honour, he has written four books known as Datta Chintamani, Sraddha Chintamani, Brahmasutrartha Chintamani and Bhatta Chintamani.

King Sarabhoji II of Tanjore started a Veda Sastra Pathasala at Orattanadu village and appointed Kutti Suri as one of the staff. But after a short time he felt the royal service somewhat irksome and decided upon a pilgrimage to Northern India. Before starting, he poured out his heart to the Goddess Dharmavardhini at Tiruvadi in beautiful stanzas of which the only remnant now available is the line

कतिन्द्रयामः कवि चन्द्रयामश्चण्डं पुनः पूरयितुं पिचण्डम् ॥

He went to Mysore and was detained there by Haidar Ali who had great respect for him. After Haidar's death, Tipu Sultan also held him in high reverence but one day he asked the Pandit in a very light manner when it would please him to become a Muslim. This made him decide to leave the state and he started for Benares and on the way went to Poona then ruled over by Bhaji Rao Peshva. The Court Pandit Chanda Narayana Bhattacharya had a contempt for southerners as they were not upto date in the new school of Nyaya and declined to grant an interview to Kutti Suri. The latter however persisted and the court Pandit thought it proper to remain in a reclining posture when Kutti Sastri was admitted to his presence. But after a few minutes conversation he realised the great learning of the visitor and made friends with him so much so that Kutti Sastri himself was soon after enrolled as a Pandit of the Peshva's Court. At the request of the Peshva he wrote commentaries on the Hiranyakesi Srauta and Samanya Sutras. After staying there for some time he went to Benares. While there he had the rare fortune of studying Vedanta

* This pertains to Akhala Pandita (vedanta guru of Kutti Sastri). See Sanskrit Introduction p. 6.

under Ahobala Pandita and of himself teaching the same to the numerous deserving students who flocked to him.

It is interesting to recall that among such students was the young man who was later on to become the Jagadguru of Sri Sringeri Mutt under the name of Sri Nrisimha Bharati and the worthy predecessor of the illustrious Sri Sacchidananda Sivabhinava Nrisimha Bharati Swamigal. While at Benares Kutti Sasri wrote many a book. Probably Kakataliya Vadartha, Dhurganachandrika and Tarkasangraha Vyakhya are among those then written. After some time he started for a return to the South. While passing through Maharashtra on the way back, he was honoured by Madhava Rao, Parasuram Pattavardhana and other famous Pandits of the time. By the time he came to Mysore, the Hindu dynasty had been restored and Krishna-raja Wodayar was the ruling Prince. The king persuaded him to stay for some years at Mysore and appointed him as a Dharmadhikari in his own palace. Thanks to this royal patronage the Pandit performed the Jyotishtoma Yaga in a very grand style. While at Mysore he heard about the greatness of the then Jagadguru at Sringeri and went there to pay his respects to him. He did not recognise in the Acharya before him the young Brahmachari who was his disciple at Benares but the latter could not fail to recognise his Vedanta Guru. When the recognition was complete on both sides, their joy at so unexpectedly meeting each other was necessarily boundless.

The Pandit returned to Mysore and thence proceeded to Ramesvaram. On the way he saw King Sarabhoji at Tanjore and the king was extremely glad to see the Pandit whom he thought he had lost for ever by his own fault. After his return from Ramesvaram he stayed in his own village. Ripe in years and in learning, he had intense devotion to God, especially as manifested in the Mahalinga Murti at Madhyarjuna near his village and he has written a Mahalinga Sataka in praise of Him. He seems to have lived to the age of about eighty and then merged in the feet of his favorite Deity Sri Mahalinga.

The reader will recognise from the above that the Mahisha Sataka is not an idle Kavya written by a clever poet for the benefit of those who want to waste time pleasantly but that it is replete with eternal truths, is from the pen of a really very serious author and has been commented upon by no less than the Vedanta Guru of a Sringeri Acharya. We have much pleasure and pride therefore in launching this publication for the benefit of all lovers of Sanskrit and of wisdom.

26-11-46

R. KRISHNASWAMI AIYAR.

॥ श्रीः ॥

॥ प्रस्तावना ॥

सहृदयाः

विदिततममेवेदं समेषामपि गैर्वाणवाणीप्रणयिनाम्, यत् श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु पुनः पुनरुद्घुष्यमाणमहामहिमशालिन्येतस्मिन्भारते वर्षे कृतावतारैर्यशोमात्रशरीरैः धरस्वती-कटाक्षपात्रीभूतेर्वश्यवाग्भिरस्मत्पूर्वपुरुषैः संप्रणीतानां तालपत्रमात्रशरीराणामपूर्वाणां कचिदप्य-प्रकाशीकृतानां घटोदरस्थितदीपवत्कुत्रापि निलीनानां ग्रन्थरत्नानां प्रकाशीकरणेन संस्कृतज्ञसमा-जस्य महतीमप्रतिविधेयामुपकृतिमातनोवीय श्रीशंकरगुरुकुठाभिधाना त्रैमासिकी पत्रिका इति । तेष्वेव ग्रन्थरत्नेष्वन्यतममिदं महिषशतकाभिधानं काव्यम् ॥

अस्य च प्रणेता श्रीमान्बाळेश्वरनामा कुट्टिकविः कन्नटिजातीयोऽपि द्रविडदेशीयः शह-जिराजपुरे (तिरुविसनल्लूर) कृतवसतिरासीदिति ज्ञायते । शहजिराजश्च महाराष्ट्रवेशीयानां भोस-लकुलीनानामेकोजिप्रभृतीनां तञ्जापुरमहाराजानामन्यतमः । अस्य च कालः A. D. 1684 प्रभृति 1710 पर्यन्तः । स स्वयं महापण्डितः सरसकविर्विदुस्त्रिप्रयश्चासीदिति तत्कृतग्रन्थेभ्यस्तद्वि-षयकग्रन्थेभ्यश्च ज्ञायते । तेनोदारचितेन महाराजेन दत्ता बहवो विप्राणामपहाराः संप्रत्यपि विराजन्ते । तेषु ललामभूतोऽयं शहजिराजपुराभिधानः 'तिरुविसनल्लूर' अप्रहारः । यः किल कुम्भकोणनगर्याः क्रोशद्वयदूरे कवेरजातटनिकटे विद्योतते । यं चालमकार्षुः श्रीधरवेङ्कटेशप्रभृत-यो भक्ताप्रेसराः सत्कवयः । यं चोपवर्णयन्त्येतद्व्याख्यातारः स्वकीये भाट्टचिन्तामणौ — 'श्रीशहरा-जेन्द्रपुरे श्रीशहराजेन्द्रविष्टपैः सदृशे' इति । श्रीश-हर-अज-इन्द्राणां विष्टपैः सदृशे इत्यर्थः । अस्मिन् श्लोके श्रीशहराजेन्द्रपुरं हरिहरज्येष्ठेन्द्रभुवनसमतया वर्ण्यते । 1691 तमे क्रैस्तवाब्देऽयं महाराजः स्वनाम्नाऽप्रहारमिमं निर्माप्य नानादिगन्तेभ्यस्तेषु तेषु शास्त्रेषु पारीणान्पण्डितप्रकाण्डानानाम्ब-तेभ्यो दत्तवान् । तत्प्रतिग्रहीतारश्च सप्तचत्वारिंशत् पण्डितवराः । तेष्वन्यतम एतद्वन्धप्रणेतुः श्रीवाळेश्वरस्य पिताऽपि । एतत्सर्वं तदीयदानशासनवशात्सम्यक् ज्ञायते । एतद्वंशीया एव परं-परया भोसलवंशीयानां महाराजानाममातृपदवीमभ्यतिष्ठन् । अयमपि स्वपूर्वजनिरूढसाचिव्यधुरं बह्वस्तदा तदा राजनीतीरुपादिभ्यः सन्मार्गे प्रवर्तयामास महाराजम् । तथा शुकं व्याख्यानप्रारम्भे

— 'तदमात्यकुलोत्पन्नः श्रीमान् वाञ्छेश्वरः सुधीः । शिष्टः कन्नटिजातीयो वेदवेदाङ्गपारगः । नीति-
मार्गेण राजानं तत्तत्कालेष्वचोदयत् ॥ ' इति ॥

एवं स्थिते एकोजिमहाराजादनन्तरं तत्कुमारो बालकः प्रतापसिद्धो यदा शिक्षासनमारु-
रोह, तदा बालकमेतं राजानं मोहयित्वा वशीकृत्य च श्लेष्ठाचाराः शूद्रप्रायाश्च केचन खलाः
निखिलमप्यधिकारं स्वायत्तीकृत्य बाधुसंमतान्प्रजाहितैषिणो नीतिमार्गविदुषः सर्वानपि निष्कास्य
तत्तत्स्थाने स्वमार्गानुसारिणः प्रजाद्रोहेणापि स्वमुखमात्रसंपादनोद्युक्तानुपदण्डान्खलानेव निवेश-
यामासुः । ते च सुभेदारप्रभृतयो राज्याधिकारिणस्तत्र तत्र क्षेत्रेषु जायमानानि धान्यानि प्रसभ-
मन्वायेनापजहुः । अथापि उपदण्डेभ्यस्तेभ्यो भीत्या किमपि कर्तुमशक्ताः प्रजाः कालगतिं
विचिन्त्य तूष्णीमेव महत् दुःखमन्वभवन् । केचित्तु देशान्तरं गताः । अयमपि तादृग्विधराज-
कीयोपद्रवाणां पात्रं बभूव । तदा हि राज्ञो दर्शनमपि सुदुर्लभमासीदस्य कवेः । कदाचिज्जातेऽपि
कुच्छ्लेण तद्दर्शने नैतत्स्थोपदेशमग्रहीत्खलपरिवृतो भूमिवः । स्वोपदिष्टं सर्वमपि मरुभूमावुत्सृष्टं
बारीव विफलं जातमालक्ष्यापि निसर्गतः कृपाद्रिधीरयं यथाशक्ति प्रजाभिरनुभूयमानस्य दुःसह-
दुःखस्यापनोदने यत्नः कार्य इति मनसि कृत्य एकैकस्याप्यधिकारिणो गृहमगमत् । तत्रापि
स्वकीयोद्यमे विफले जाते प्रजानामीदृश्यां महत्यामापदि तन्निवारणप्रयत्नं विहाय स्वमुख-
लाभाय देशान्तरगमनं नोचितमिति स्वस्तिस्थानपि खञ्जोद्यमानां गतिमपश्यन्नेन असन्मार्ग-
द्राजानं निवर्त्य सन्मार्गे प्रवर्तयितुं काव्यमिदं प्रणिनाय । अत्र च माहिषस्तुतिर्नो राजनि-
न्दा क्रियते । एतत्सर्वं कविनैव तत्र तत्र वर्ण्यते । तदानीं तनराज्याधिकारिणां दौष्ट्यं
बहुषु श्लोकेषु वर्ण्यते, तेभ्यः शापोऽपि दीयते । यथा— 'राजा मुग्धमतिस्ततोऽपि सचिवास्ता-
न्वन्वयन्तः खला देशद्रोहपराः सदैव वृषलाः सर्वापहारोद्यताः' (१२) धान्यं वाऽथ धनानि वा
समाधिकं कृत्वा मिथः स्पर्धया मिथ्यासाहसिनोऽभ्युपेत्य वृषला देशाधिकाराशया । उक्तोचेन
नृपान्तिकस्थितजनान्ब्रह्मान्विधाय प्रजासर्वस्वं प्रसभं हरन्ति च शठस्ते यान्नु कालान्तिकम् ॥ (१३)
विद्याजीवनकुण्ठनेन च कृषाबालस्त्रितायां चिरादापके कणिशे कुतोऽपि पियुताः केदारमावृण्वते ।
हा किं बालम् सुभाह्वालुमणिग्रमेजुद्रहस्तान्तरं हर्कारस्थलक्षप्रतीमुजुमुदादियाद्यो निर्दयाः ॥'
(१५) देहं स्वं परिदृश्य यद्धि भवता धान्यं धनं वार्जितं तत्सर्वं प्रसभं हरन्ति हि सुभेदाराः
स्वकीयं यथा ॥ (१८) एतावत्स्वहमर्थये पितृपतिं देवं त्वदारोहिणं शिप्रं प्रापय संतिधिं ननु
सुभेदारस्य महद्रोहिणः (२०) इति । किं च, तदानीं विदुषां परिस्थितिः राजकीयाधिकारिणां तेषु
विद्वेषः, स्वस्य दुरवस्था चेत्यादिकं सर्वमपि स्पष्टमेवानुवर्णयति— 'नानाजिप्रभुचन्द्रभानुशहजी-
न्द्रानन्दरायादयो विद्वांसः प्रभवो गताः श्रितमुधीसंदेहजीवातवः । विद्यायां विषबुद्धयो हि
वृषलासभ्यास्त्विदानीं तनाः (३) 'किं वक्ष्ये तदापि श्रितेश्वरवहिर्द्वारप्रकोष्ठस्थलीदीर्घावस्थितरो-
रवाय कुरुषे हा हन्त हन्त स्पृहाम् ॥' (४) 'आर्यश्रीधरमम्बुदीक्षितमिमौ दृष्ट्वा महापण्डितौ
विद्यायै स्पृहये न यद्यपि वरं श्वात्रं बिभेम्याहवात्' (५) स्वन्नं स्वर्णमभूद्रताम्बुमुखिनो धिक्
तस्य चक्षुर्दृशनीम् । रुपातः कुट्टिकविस्तु दुर्धनगृहद्वारेषु निद्रायते' इत्यादिना । माहिषे स्तुतेपि

तस्य पद्मचमत्त्वान् न तन्माहात्म्यप्रतिपादने तात्पर्यं कवेः । अपि तु व्यङ्ग्यमर्यादया राजनि-
न्दायामेव । न तत्रापि हृदयपूर्विका प्रवृत्तिः । कदाचिदिमं प्रबन्धं श्रुत्वा राजा राजकीयाश्च
प्रजाद्रोहपरतां विहाय प्रजाहितकारिणो भवेयुरित्याशयैव । एतच्च स्पष्टमेवावेदयति— 'कंचि-
त्प्रबन्धमं लुलाय विगुणं कर्तुं प्रबन्धान् शतं त्वामालम्ब्य समुत्सहे न खलु तद्वर्ण्यस्य माहात्म्यतः ।
मद्रोहप्रवणानि कारिहृतकक्रोधेन तन्निन्दनव्याजात्तत्प्रभुत्वं प्रभुष्वपि च वारदण्डो मया पात्यते ॥
(१०) 'श्रुत्वेमं महिषप्रबन्धमिह ये भूया गुणग्राहिणस्ते बुद्ध्वा निजदुर्गुणान्कविमुखात्तद्व्यङ्ग्यमर्या-
दया । अद्रोहेण निजाः प्रजा इव यथाधर्मं प्रजा रक्षितुं कुर्वन्तु स्वकुलकमागतवरान् देशाधिकारो-
चितान् ॥ (११) एवं राजनिन्दापरं अस्मिन् काव्ये आदावन्ते च भोसलवंशीयानां राज्ञां,
विशिष्य प्रतापविश्वस्य च मङ्गलान्याशास्ति— 'ये जाता बिमलेऽत्र भोसलकुले सूर्येन्दुवंशोपमे
राजानश्चिरजीविनश्च सुखिनस्ते सन्तु संतानिनः (१) श्रीमद्भोसलवंशदुग्धजलधेः संपूर्णचन्द्रोपसो-
यः स्यास्ति क्षितिमक्षति क्षितिपतिर्मूर्तः प्रतापः स्वयम् । दीर्घायुर्जितशत्रुरात्मजयुतो धर्मा प्रजा-
रागवानुल्लाघोऽस्तु स निस्तुलैर्निजसभास्तारैः क्रमादागतैः' ॥ १०२ ॥ इति ॥

एवं सरसं सालंकारमनुपमवर्णनाचातुरीप्रकर्षं शब्दशक्त्या महिषे वर्णितेपि व्यङ्ग्यमर्या-
दया राजनिन्दापरं काव्यमिमं प्रणीय तत्र तत्र शिष्यैः प्रचारं कारयामास । क्रमेण चेदं काव्यं
राज्ञः कर्णपदवीमप्यारूढम् । राजा च सद्य एव प्रबुद्धो भूयः दुःखितस्तत्क्षणमेव दुर्जनसङ्घवासं
परित्यज्य स्वयमेव शास्त्रिवर्याणां गृहमागत्य तेषां पादयोर्निपत्य, स्वीयानपराधान् सोदा यथापूर्वं
पुनरपि साचिव्यधुरमङ्गीकर्तुं प्रार्थयामास । शास्त्रिवर्यस्तु तदुक्तमङ्गीकृत्य तं परिस्रान्त्वयामास ।
तदुक्तं व्याख्यासम्भे— 'कदाचिद्दालको राजा मेलयित्वा खलान् बहून् । खलंस्तैः सर्वदा सुगन्धो
न शुश्राव हितं वचः । तेभ्यो निवर्तयन्भूपं सन्मार्गे संप्रवर्तयन् । महिषस्तुतितो राजबुद्धिं चक्रे
सुनिर्मलाम् ॥' इति ॥

किं च, अस्मिन्काव्ये महिषस्तुतिव्याजेन श्लेघेण तस्य सार्वार्त्थ्यं प्रतिपाद्यते । स्पष्टमेव
हि तैत्तिरीयोपनिषत्प्रतिपादितसत्यज्ञानानन्दपुरुषब्रह्मरूपता वर्णिता । तस्यैव शिवविष्णवादिरूपेण
मत्स्यकूर्माद्यवतारमूर्तित्वेन इन्द्रादिवैवतात्वेन मध्वरामानुजाद्याचार्यपुरुषत्वेन अन्यैश्च बहुभिः प्रकारैः
निरूपणं कृतम् । एतच्चोपलक्षणं सार्वार्त्थ्यकतायाः । सार्वार्त्थ्यं च 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'एकं सद्विप्रा
बहुधा वदन्ति' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मण एव प्रसिद्धम् । अतोऽत्र कवेः न महिषस्य तत्तदात्मप्रति-
पादने तात्पर्यम् । अपि तु महिषव्याजेन ब्रह्मण एव सार्वार्त्थ्यं प्रतिपादयिषितम् । एवं चास्य
प्रबन्धस्य महातात्पर्यमद्वैते ब्रह्मण्येवेत्यपि न परोक्षं प्रेक्षावताम् । व्याख्याकृताऽप्यभिहितमेतत् ।
यथा उपक्रमे— 'स्वीयमन्थस्योपनिषत्प्रतिपाद्याद्वितीयात्मप्रतिगान्दारा निःश्रेयसोपयोगितां तत्र
तत्र प्रकटयिष्यन् महिषप्रबन्धकार्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः' इति । उपसंहारेऽपि— 'एवं
महिषं सर्वदेवात्मकत्वेन सर्वोत्कृष्टवस्तुत्वेन राज्ञोऽधिकतरत्वेन च स्तुत्वा तन्मुखेन सर्वा-
द्वैतं प्रबन्धपरमतात्पर्यविषयीभूतं निरूप्य' इति । राज्ञः सन्मार्गप्रवर्तनं तु अवान्तरतात्पर्यविषयी-
भूतमेवेत्यपि तत्रैवोक्तम् ॥

कवेः आस्य 'कुट्टिकविः' इति नामान्तरमपि श्रूयते । यथा स्वयमेव आह— 'रूपातः कुट्टिकविस्तु' इति । तत्र चेत्थं व्याख्या दृश्यते— 'तत्सहाय्यायिनः स्वस्य दशमाह— कुट्टिकविः स्वयं दुर्बलानां . . इत्यादि । अन्ते व्याख्यानेऽप्युक्तम्— 'प्रीयतां कुट्टिकविना' इति । द्वाविडवाण्यां कुट्टि इत्यस्य बाल इत्यर्थः । अनेन बाल्य एव वयसि अयं सरसकवितानिमौलचतुर आसीदिति ज्ञायते । अत्र च काचन कथा प्रसिद्धा श्रूयते । तथा हि— कदाचित् शहजिमहाराजः श्रीमीनाक्षी-संदर्शनाय सपरिवारो मधुरां ययौ । तदा आस्थानपण्डितेन मन्त्रिवर्येण स्वपित्रा सहान्वी-तकौमारोऽयं बालोऽप्यगच्छत् । महाराजश्च देव्या आलयं गत्वा तत्रास्त्रिकां श्रीमीनाक्षीं दृष्ट्वा रोमाञ्चकञ्चुकितगात्रो भक्त्याविष्टचित्तः पन्नित्यं तुष्टाव— 'पुरि मधुरं गिरि मधुरं गरिमधुरं धरनितम्बभाराढ्यम् । स्थूलकुचं नीलकुचं बालकचन्द्राङ्कितं तेजः ॥' इति । तच्छ्रुत्वा तन्निकटवर्ती अयं बालो राज्ञो भक्तिपारम्यमविसरसरसलकवितानैपुण्यं चानुचिन्त्य तदुत्थमान-न्दमन्तरेव नियन्तुमशक्नुवंस्समुद्रिराजिवेमं पञ्चमनुष्यमेव जगौ— 'हृदि तरसा विदितरसा तदितरसाहित्यवाक्न मे लगति । कविलोके न विलोके भुवि लोकेऽस्य शाहजेरुपमाम् ॥' इति । एवमुत्तरक्षणे आत्मगीतश्लोकोपश्लोकनपरं मधुरं पद्यमाकर्ण्य महाराजोऽतिमात्रविस्मयाविष्टचित्त-स्य बालभावमनुबुध्य महता प्रेम्णा कुट्टिकविरिति तमाजुहाव । ततः प्रभृति तस्य कुट्टिकविरिति व्यवहारः प्रसिद्धिं गतः । न केवलं तस्यैव, अपि तु तद्वंशीयविद्वानमीमपि कुट्टि इति व्यावहारिकं नाम प्रसिद्धं वर्तते । इदं प्रथमतया तु एतत्कवये शहजिराजेन प्रदत्तमेतत् । अपि च 'श्लेषकविसा-र्वभौमः' इत्यपि विरुदमस्य परिदृश्यते । महिषशतकादपरं शतकद्वयमप्यनेन प्रणीतम् । एकं आशीर्वादशतकम्, अन्यत् घाटीशतकम् । तथा हि श्रूयते— 'चक्रे माहिषशतकं घाटीशतकं तथाऽऽशिषां शतकम् । श्लेषकविसार्वभौमः श्रीमान् वाञ्छेश्वरः स्वतन्त्रोऽसौ ॥' इति । आशीर्वा-दशतकं प्रागेव श्रीवाणीविलासमुद्रणालये मुद्रितमिदानीमपि लभ्यते । कविश्रायं आशीर्वादशत-कश्चान्तिमे श्लोके मध्यार्जुनक्षेत्रविराजमानश्रीमहालिङ्गेशानोपासनया तदनुग्रहः स्वेन समवाप्त इति वर्णयति— 'पायान्मध्यार्जुनं नः सकृदपि भजतां मोक्षदं श्रीनटेशत्वागेशस्वामिनाथस्थलमविम-हितं यस्व शेषं वदन्ति । मान्धातुर्यत्र तिष्ठन् जियमसि विपुलां क्षेत्रवर्ये कवेः श्रीवाञ्छानाथस्व-बादात्फलमपि सकळं श्रीमहालिङ्गमूर्तिः ॥' इति ।

काव्यस्य चास्य तत्कर्तृपरंपरायामागतेन तस्य नप्त्रा महापण्डितेन श्रीवाञ्छेश्वरेण सं-प्रणीतं कविहृदयनिगूढान् तांस्तान्भावविशेषान् सम्यगभिप्राशयत्तत्र तत्र शास्त्रीयां प्रक्रियामपि निरूपयत्पूर्वं व्याख्यानमपि सहैवात्र प्रकाशकृतमिति महद्दिदं प्रमोदस्थानं सङ्गदयानाम् । कवेः परंपरा चेत्थं श्रूयते— कुट्टिकवेः पुत्रः माधवार्यः, तत्पुत्रः नरसिंहो नाम, तस्य पुत्रोऽयं व्याख्याता वाञ्छेश्वरयच्चा । तथा मुक्तमनेनैव— 'तस्य नप्त्रा माधवार्यपौत्रः श्रीनरसिंहतः ॥ वाञ्छेश्वरो लब्धजन्मा पितृप्रोक्तेन वर्त्मना । व्याख्यास्ये संप्रणम्यैतान्माहिषं शतकं मुदा । काहं मुग्धमतिः केयं साहिवी सर्वपूजिता । तथाऽपि जन्म तद्वंशे प्रवर्तयति मामिह ॥' इति । अयं च बाल्य एव स्वपितुर्निकटे तथा स्वग्रामे प्रसिद्धपण्डितस्य ईश्वरशास्त्रिणश्च सविधे वेदव्याकरणपूर्वमीमांसादी-

न्ययैष्ट । ततः स तदा वङ्गदेशे नृपतया प्रचारितां गादाधरीं तदनुसारिणीमनुगमरीति चाध्येतुं कुतमतिर्बभूव । समयेऽस्मिन् दिष्टया स्वप्नामात् कोशद्वयदूरं विद्यमान 'मणल्लूर' ग्रामे श्रीनिवासार्यो नाम पण्डितः वङ्गदेशे नवद्वीपं गत्वा तत्र कुत्सनामपि चतुष्पष्टिवादात्मिकां मूलतः स्वचिन्तामणिं सगदाधरदीक्षितमधीत्य तदानीमेव स्वप्नामं प्रतिनितुः प्राप्तुः । ततः प्राक् चोलदेशे जगदीशभट्टाचार्यकृतव्याख्यानस्यैव आसीत् प्रचार इत्यभियुक्तः । अत एवेवं प्रथमतया समानीतां नवयन्यायसरणिमुत्साहेन महता तस्मादधीतवानय श्रीवाङ्मेश्वरः । एतांश्च स्वकीयाविद्यागुरुनयं स्मरति स्वव्याख्यारम्भे— 'वन्दे दुर्णिदं महालिङ्गं विश्वेशं मणिकर्णिकाम् । ईश्वरश्रीनिवासार्यहोबळारूपगुरुत्तमान् ॥' इति । अष्टादशवयसः प्रागेवायमाध्यात्मिकशास्त्रवर्जमितरेषु सर्वेष्वपि शास्त्रेषु परिनिष्ठितबुद्धिरासीत् ॥

एतस्मिन्समये भोसलवंश्यः अमरासिद्धो नाम महाराष्ट्रराजः स्वयमवतिष्ठोऽपि तैक-कलाकुशलो विदितविद्वद्भ्यः 'तिरुविसनल्लूर' ग्रामनिकटवर्तिन मध्याजुनक्षेत्रे श्रीमहालिङ्गेश्वर-बायै कंचित्कालमुवाच । तदा तस्य सदसि वङ्गदेशात्कश्चिन्नैयायिकपण्डितः समागत्य दाक्षिणात्येष्वतिमात्रमप्रचारितेष्वपूर्वेषु तत्स्वचिन्तामणिगतवादविशेषेषु नव्यगादाधरीरीत्या पूर्वाश्रानुदभावयत् । ते वादा न ज्ञातपूर्वाश्चोलदेशीयैः । अतस्तत्रत्या नैयायिकबृद्धा उत्तरायितुमशक्नुवन्तो जोषमजुषन्त । राजाऽपि भ्रममना बभूव । अस्मिन्नवसरे अष्टादशवर्षदेशीयोऽयं कुट्टिशाली तदुद्भावितं पूर्वपक्षजातं निराकृत्य पुनस्तत्पण्डितसमाधेयं पूर्वपक्षान्तरमध्यवतारयति स्म । तदा सदासि पण्डिताः प्रभवो राजा च सानन्दं साधुवादमकार्षुः । महाराजोऽमरासिद्धश्च तत्स्वचिन्तामणिग्रन्थं तन्नेपुण्यस्मारकं 'मणिकुट्टि' अथ वा 'चिन्तामणिकुट्टि' इति विरुदं तस्मै प्रादात् । तदा तन्नामोद्भूतः कश्चन जयस्तम्भोऽपि तत्र प्रतिष्ठापनीय इत्यप्याशयो महाराजस्थासीत् । किं तु पण्डितप्रवराः सर्वेऽपि बर्हिष्णुरयं बालो न दृष्टिदोषविषयः कार्य इति राज्ञे निवेदयामासुः । अथापि तमाग्निर्वचनेन महताऽन्वगृह्णन् । इत्थं तत्स्वचिन्तामणिवादवृत्तान्तस्मारकतयैवानन्तरं प्रौढे त्रयसि स्वकुतातां ग्रन्थानां प्रायेण चिन्तामणिशिरस्कं नाम व्यतानीत् ॥

गच्छता कालेन तत्त्वज्ञानगर्भा द्वितीयः शरभोजिमहाराजः १८०० तमे क्रैस्तवाब्दे पट्टाभिषिक्तो राज्यं शासितुं प्रारभत । स च तदा तन्नगरनिकटवर्तिन 'ओरत्तनाडु' समाख्य-ग्रामे वेदशास्त्राध्ययनस्थानमेकं स्थापयामास । यत्र बहूश्चोलदेशीयान्विद्वन्मणीन्वंशपरंपरानुम-बाह्वृत्तिकल्पनापूर्वकं संमेलयामास । तेष्वन्यत्रमत्वेन परिगणितोऽयं कुट्टिशाली तत्र वसन् विद्यामध्यापयति स्म शिष्यान् । तदा तत्र 'सर्वेऽपि पण्डिताः प्रत्यहं महाराजं प्रति आशीर्वाद्पुरःसरं सङ्गलाञ्छतान् प्रदेयासुः' इति कश्चन संप्रदायः सर्वैरपि अनुसृत आसीत् । तं च संप्रदायं यथा-कालं सर्वेष्वपि पण्डितेष्वनुतिष्ठसु अथ कुट्टिशाली पुनर्यथाविधि विहितं कर्मानुष्ठाय प्रत्यहं किंचिद्विलम्बेनैव आशीरञ्छतान् प्रददाति स्म । कथमयं गतभयोऽन्वहमश्चतानां प्रदाने विडम्बवे इति कैश्चिदसूयालुभिर्बोधितो राजा एकस्मिन् दिने शास्त्रिणमाहूय विलम्बकारणमप्राश्नीत् । शास्त्रि-महाशयस्तु राज्ञः पुरतः सविनयमस्य समाधानमुक्त्वा, नातः परमत्र परतन्त्रो वसेयमिति निश्चित्य मनसि, तस्मिन्नेव दिने तीर्थयात्राव्याजेनोत्तरां दिशं प्रति प्रतस्थे । प्रस्थाप्य च तस्यामेव रात्रौ

पञ्चनदक्षेत्रमागत्य तत्राम्बिकां धर्मसंवर्धनीं बहुधा स्तुत्वाऽन्ते इत्थं विज्ञापयामास— 'कतीन्द्रयामः कति चन्द्रयामश्चण्डं पुनः पूरयितुं पिचण्डम्' इति । इदमेकमेवार्थमिदानीं स्मर्यते । ततः सपरिग्रहः क्रमेणायं पण्डितवर्यः पुनानगराख्यं पुण्यपत्तनमाससाद । तदा तत्र 'पेष्वे' उपनामा भाजिरायो राज्यधुरं बभार । अस्थ चास्थाने चन्द्रा नारायणभट्टाचार्यो नाम नैयायिकः प्रधानपण्डित आसीत् । शास्त्रिवर्यो यदा भट्टाचार्यं द्रष्टुमैच्छत्, तदा भट्टाचार्यो दाक्षिणात्यपण्डिता न न्याये परितुष्टितथिय इति मत्वा नानुमतिं दर्शनाय ददौ । तदनु मासद्वयं ततोऽधिकं वा यावदुपसर्पणे कृतेऽपि दाक्षिणात्ये तस्मिन् तुच्छभावेन भट्टाचार्यः शयान एवास्मै दर्शनमदात् । तं न्यग्भावमपि मर्पयन् यदा कतिचन शास्त्रार्थविचारपराणि वाक्यानि प्रायुक्त, तत्क्षणमेव शयनादुत्थाय तस्य पाण्डित्यं श्लाघमानस्तमतीवोपचचार । ततः प्रभृति तयोर्मिथः स्नेहः समवर्धत । भट्टाचार्यस्नेहेन बिहृत्पक्षपातिनो भाजिरायस्य राज्यभरणसमये कंचित्कालमास्थानपण्डितो व्यराजतायं शास्त्रिवर्यः ॥

अस्मिन्नेव समये राज्ञा भाजिरायेण 'आपस्तम्बाश्वलायनादिश्रौतसूत्राणामिव हिरण्य-केशीयश्रौतसूत्रस्य भाष्यमद्य यावत्कैश्चिदपि न कृतम् । अतस्तत्सूत्रिणामुपकाराय भवद्भिः तस्य भाष्यं कार्यमिति प्रार्थितः सन् शास्त्रिवर्यो हिरण्यकेशीयश्रौतसूत्रं तत्सामान्यसूत्रं च व्याचख्यौ । एवं तेन राज्ञा नितान्तमादृतः शास्त्रिवर्यः कतिपयकाळं तत्रोषित्वा ततो वाराणसीं प्रापत् । तत्र तदा अहोबलपण्डितो नाम कश्चिन्महात्मा आध्यात्मिकशास्त्राणि श्रीमच्छंकरभगवत्पादभाष्यादीन्यध्यापयन्नासीत् । स किल पूर्वं महीशूरराज्यभारबोद्धा हैदराख्येन प्रसिद्धम्लेच्छप्रभुणा परमं मानितस्तदास्थानीमलप्रकर्षीत् । ततस्तदात्मजेन टिप्पुना विमानितः स कदाचिद्दुर्मनस्केन तेन एवमवोचि— 'कदा भो शास्त्रिवर्य भवानस्मादिस्लार्भागमवलम्बिष्यते' इति । पण्डितमहाशयस्तु यथाप्रमुञ्चमिति सविनयमुत्तरयित्वा सद्य एव तद्भाष्यादपस्रार । प्रापञ्च वाराणसीम् । ततः कतिपयवासरानन्तरं टिप्पुराजस्य जननी हैदरप्रभोः पत्नी अहोबलपण्डिते परमया भक्त्या सताया तस्य स्वराज्ये वासमेव स्वराज्ययोगक्षेमकारणं मन्यमाना तं कंचित्कालमपश्यन्ती स्वपुत्रमप्राप्तीत्— 'कुत्र स महापण्डितः' इति । स तु स्वस्य दुःखेष्टितं निगूहमानो द्रुततरमागमिष्यतीत्यनृतमेवोत्तरयति स्म । सा तु काळक्रमेण तद्वपरायं ज्ञात्वा तस्मिन्महात्मनि कृतापराधस्य नूनमचिरात्तव राज्यक्षयो भविष्यतीति शशाप ॥

तदाहोबलपण्डितादेव गृहीताध्यात्मविद्योऽयं वाञ्छेश्वरशास्त्री वाराणसीं कंचित्कालमभिवसन्नध्यापयति स्म बहून् शिष्यान् शारीरकमीमांसादीनि शास्त्राणि । ये तावत्पश्चात्स्वाविद्याशीलगरिष्ठा श्रीशृङ्गगिरिपीठमधिरूढाः श्रीनरसिद्धभारतीस्वामिन इति प्रसिद्धा अभूवन्, तेऽपि पूर्वाश्रमे वाराणस्यामेतेषां अविधे एवाध्यात्मशास्त्रमधीतवन्तः । यदा चायं वाञ्छेश्वरशास्त्री वाराणस्यामवात्सीत्, तदाऽनेकान् ग्रन्थान्प्राणैषीत् । समग्रहीञ्च बहूनि पुस्तकानि । एवं गच्छति काले स्वदेशागमनाय बन्धुभिः प्रार्थितः बट्टाश्वारोपितपुस्तकनिचयः चतुरन्तादिपरिवृतपरिवारः पुनर्महाराष्ट्रमार्गेणैव प्रत्याययौ । मध्येमार्गे महाराष्ट्रदेशीयानामतिमात्रभक्तिभरितामह्वणामाददानः, कंचित्कश्चिद्भाष्यसत्तमैर्भगवत्पादभाष्याध्यापनाय कृतमभ्यर्थनामनुसृत्य तत्र

कंचित्कालं वसन् तेषामभिधापं दूरयित्वा क्रमेण कर्णाटकराज्यमापन् । काशीत आगमनसमये तदातन 'ईस्ट् इण्डिया कम्पेनी' राज्यनिर्वाहकेर्निरावाधसंचारार्थं प्रदत्तेभ्यः अनुयायिपरिवार-निवेदकेभ्यो यात्रानुमतिपत्रेभ्यः (Pass Ports Nos 1-3) अयं यच्चा पुनानगरे बाबोरनगरे चिञ्चिनीग्रामे च तत्रत्यैर्माधवराज परशुराम पट्टवर्धनादिभिः प्रभुभिरतिमात्रमाहृतः 1818 तम-क्रिस्त्वब्दपर्यन्तं तत्र तत्रोषित्वा ततो महीशूरपुरं प्रति प्रतस्थे इति विशिष्य ज्ञायते । तत्र च तदा टिप्पुराजानन्तरं सिद्धासनं विराजमानः कृष्णराज ओडेभारप्रभुः महाराष्ट्रदेशात्स्वदेशं प्रत्यायान्त-ममुं शास्त्रिवर्यं यथाविधि सत्कृत्य तस्य स्वदेशे स्थिरवासमाकाङ्क्षताणः स्वधिराज्ये धर्माधिकारिपद-वीमङ्गीकर्तुं तं प्रार्थयामास । अयमपि तदङ्गीकृत्य तत्रानेकानि हायनान्यनैवीत् । तदैव शास्त्रि-वर्यो महता वित्तव्ययेन सह ज्योतिष्टोमं नाम महाकृतुमन्त्रविष्णुप्राविधि । यत्न स्वशिष्याः स्ववा-न्धवाश्च आर्त्विच्यमकुर्वन् । एकदा कृष्णराज ओडेभार महाराजो यजमानं वाजपेयं कृतुमनुष्ठाप-यितुमीहमान एवमवोचत् — 'वाजपेयमहामन्त्रमनुतिष्ठतो भवतश्छत्रधारणेन आत्मानं कृतार्थी कर्तुमभिलषामि' इति । यच्चा तु नित्यकर्मानुष्ठानैकवतिर्बहुपशुप्राप्यं वाजपेयमनुष्ठातुं नेच्छत् । एवं कर्णाटकराज्ये महीशूरपुरमलंकुर्वाणमिमं कुट्टिशस्त्रिवर्यं राजा 'वेदमूर्ति' इति तन्महिमध्व-सूचकविरुद्धानेन नानाविधशिविकातुरगपदातिप्रभृतिना परिवारेण च बहुधा सभाजयति स्म इति 1824 तमे क्रिस्त्वब्दे रामेश्वरयात्राप्रस्थानसमये तेन दत्तादेशान्तरगमनानुमतिपत्रात् ज्ञायते । अत्रान्तरे कदाचित् शास्त्रिवर्यः श्रीशृङ्गगिरिपीठाधिपानां श्रीजगद्गुरुणा श्रीमदाचार्यवर्याणां श्रीनृसिंहभारतीस्वामिनां दर्शनेन आत्मानं कृतार्थयितुकासः श्रीशृङ्गगिरिमगमत् । तत्र च, ये तावत्पूर्वाश्रमे वाराणस्यामस्माच्छास्त्रिवर्यादध्यात्मशास्त्रमधीतवन्तः, त एव तदानीं तत्पीठाधिपा आसन् । एतच्च शास्त्रिभिर्न ज्ञातपूर्वमासीत् । आचार्यास्तु दर्शनायागतमेतं यजमानमालक्ष्य, विदित्वा च तमात्मनः पूर्वाश्रमे गुरुमप्राक्षुः — 'किं मां प्रत्यभिजानन्ति भवन्तः' इति । यच्चा पुनस्तान् साक्षाद्दृष्ट्वाऽपि संन्यासिवेषणावस्थानाद्विस्मृतपूर्वाश्रमपरिचयः सन् 'भवन्त एतत्पी-ठाधिपा आचार्या इत्येव जानामि' इति प्रत्यवदत् । 'नेतदाश्रमस्थं माम्, किं तु पूर्वाश्रमस्थितम्' इति पुनः पर्यष्टुच्छन् श्रीमठाधिपाः । शास्त्रिवर्यस्तु न जाने इत्यवादीत् । तत आचा-र्यवर्याः स्वस्य पूर्वाश्रमे वाराणस्यां तेषां सकाशादध्यात्मशास्त्रप्रवृत्तान्तमुक्त्वा तं स्मारयामासुः । तदाकर्ण्य यच्चा महान्तं प्रमोदमुपजगाम । ततः आचार्यवर्यैर्भूता आदरेण संमानितः स्वगेहं प्रत्यागमत् । एवं महीशूरपुरीमधिवसन् श्रीवाल्मेश्वरयच्चा यदा तीर्थयात्रायै रामेश्वरमगात्, तदा दीर्घकालविरहितस्वबन्धुजनदिदृक्षया स्वप्राप्तमयासीत् ॥

समये च तस्मिन् तज्जापुराधीशं पारंपर्यवृत्तिकल्पनासंरक्षितपण्डितप्रकाण्डमण्डलं श्रीशूर-भोजिमहाराजं द्रष्टुमभिलषन् तन्नगरमाससाद् । चिरकालानन्तरमागतं पण्डितमाणिमथिथिसत्कारा-दिना सत्कुर्वन् महाराजः पूर्वमात्मना कृतमपराधं परिमार्ष्टुकामस्तस्य पादयोर्निपपात । तं च बहुधा बहुमन्यत । ततस्तयोर्मिथः संप्रवृत्तो नवनववृत्तान्तश्रवणकौतूह्लाद्बहुधा संलापः । तदा पण्डितमभेरकुमारुह्य विहरन् राजपुत्रो बालः शिवाजिः तस्य कण्ठे विराजमानं कृष्णराज ओडे-

बारप्रभुणा प्रीत्या समर्पितं मरकतमणिहारं तन्मनसा सह आचकषे । तदनुपदमेव पण्डितवर्यस्तं
मणिहारमस्मै वात्सल्येन समर्प्य समतोषयदेनम् । ततो यच्चा महाराजमापृच्छत् स्वगृहमगात् ।
महाराजोऽपि स्वप्रीतिनिदर्शनाय बहुधननिचयमनुपदमेव तस्मै प्राहिणौत् ॥

४। एवं वाञ्छेत्स्वयम्वा यदा यदा स्वप्राप्तमाययौ, तदा तदा महीशुरपुरे राज्ञा संमानतया
दत्तं छत्रचामरादिकं सर्वं स्वप्राप्तवर्तिशिवविष्णुब्रह्माद्याभ्यां समर्पयति स्म । यदा च १८३९ तमे क्रि-
स्त्वब्दे श्रीकाञ्चयां श्रीकामाख्याः महाकुन्माभिषेकः, तथा १८४९ तमे श्रीजम्बुकेश्वराख्यदिन्य-
क्षेत्रे श्रीमदखिलाण्डेश्वर्यास्ताटकुप्रतिष्ठाभूतसर्वश्च संप्रवर्तितः श्रीकाञ्चीकामकाटपीठाधीश्वरैः
श्रीशंकराचार्यैः ; तदाऽपि शास्त्रिवर्यः एतयोर्द्वयोरपि समययोः संनिहितः सन् तत्र कर्तव्यजातं
क्षेत्रमपि निरवहत् इति श्रूयते । तस्मात्स्य यच्चनः परमेश्वरे निरतिशया भक्तिरासीत् । यतः प्रतिदि-
नमेकादशशतपूर्वकर्मेश्वरपूजनमन्तरा सलिलमपि पातुं नाश्वयस्येत् इति श्रूयते । तत्रापि श्रीमध्वाजु-
नक्षेत्रविराजमानश्रीमहालिङ्गेश्वरस्य चरणमलयोरतिमात्रमावहद्भक्तिम् । अत एव चरमे वयसि
वर्तमानः स यदा यदा स्वजन्मभूमिमाययौ, तदा तदा अहरहर्मध्वाजुने श्रीमहालिङ्गेश्वरनेकान्तुति-
प्रणतिपूर्वकमहद्वा न स्वापमप्याप्नुयात् इति वदन्ति प्रामाणिका बुद्धाः । एवमनवरतमीश्वरं भक्त्या
भजमानः शास्त्रिवर्यः स्वभक्तिपारम्यपरिणतया श्रीमहालिङ्गशतकाख्यया कयाचित्तोत्ररत्नावल्या
सह भगवतः श्रीमहालिङ्गेश्वरस्य पादपङ्कजयुगले स्वात्मानं समर्पयन्ते प्रायः अशीतितमे वयसि
भौतिकं देहमत्यजत् । अनेन शास्त्रिवर्येण कृता अन्ये ग्रन्थाः एते— हिरण्यकेशीश्रौतसूत्रव्याख्या,
तत्सामान्यसूत्रव्याख्या, दत्तचिन्तामणिः, आद्यचिन्तामणिः, ब्रह्मसूत्रार्थचिन्तामणिः, काकतालीय-
वाद्यार्थः, धूर्गानचन्द्रिका, तर्कसंग्रहव्याख्या, श्रीमहालिङ्गशतकम्, भाट्टचिन्तामणिः इति ॥

इत्थं महिषशतककर्तृद्वयाख्याकृतोः श्रीवाञ्छेश्वरशास्त्रिणोः कालेतिवृत्तादिकं सर्वमपि
तद्वंशीयेः तिरुविसनरुद्वर ब्रह्मश्रीरामस्वामिशिक्षाभिः लिखित्वा संप्रेषितमनुसृत्यैवात्र लिखितम् ।
अतस्तदेवात्र प्रमाणं भवति । सव्याख्यस्यास्य मुद्रापणे च तिस्रो मातृकाः लब्धाः । एका तावत्
श्रीरामस्वामिशिक्षाभिः संप्रेषिता । अन्या अद्वैतार ब्रह्मश्रीरामचन्द्रशास्त्रिभिः प्रहिता । अपरा तु
आदितः प्रभृति षष्टितमश्लोकपर्यन्ता पल्लवूर वेदान्तपाठशालाध्यक्षैः गीतोपन्यासचतुर वेदान्तस्था-
पक ब्रह्मश्री मुञ्जदण्डशास्त्रिभिः प्रदत्ता । तिस्रोऽपि मातृकाः प्रायेण समानाः शुद्धा एव । आसां
तिसृणामपि साहाय्यमवलम्ब्य यथामति संशोध्य प्रकाशीक्रियते । सुरभारत्यां निसर्गत एव प्रीति-
भाजो गुणैकपक्षपातिनः सर्वेऽपि सहृदया अमुं प्रवासं सफलयन्तु, पुनः पुनरेतादृशग्रन्थरत्नप्रका-
शीकरणाय प्रोत्साहयन्तु चास्मानिति भगवन्तमिन्दुकलावतंसं श्रीमहालिङ्गेश्वरमेव प्रार्थयामहे
इति शम् ॥

इत्थं सहृदयवशेषदः व्याकरण-वेदान्त-विद्वान्
के. एम्. वेङ्कटरामशास्त्री
श्रीसच्चिदानन्दभारतीभाण्डाराध्यक्षः, श्रीशंकरगुरुकुलम् श्रीरङ्गम् ॥

॥ महिषशतकम् ॥

॥ श्रीवाञ्छेश्वरकविप्रणीतम् ॥

स्वस्त्यस्तु प्रथमं समस्तजगते शस्ता गुणस्तोमतः

सन्तो ये निवसन्ति सन्तु सुखिनस्तेऽमी शिवानुग्रहात् ।

धर्मिष्ठे पथि संचरन्त्ववनिषा धर्मोपदेशादृता-

स्तेषां ये भुवि मन्त्रिणः सुमनसस्ते सन्तु दीर्घायुषः ॥ १ ॥

वन्दे दुर्षि महालिङ्गं विश्वेशं मणिकर्णिकाम् । ईश्वरश्रीनिवासार्या होबलाख्यगुरुत्तमान् ॥ १ ॥

श्रीमत्कवेरजातीरं विद्वद्बुन्दोपशोभितम् । अत्युत्तमशिवक्षेत्रविष्णवादिस्थानमस्ति हि ॥ २ ॥

तत्र तञ्जपुरं नाम राजस्थानमनुत्तमम् । राजानः प्रथितास्तत्र भोसलीयान्ववायजाः ॥ ३ ॥

तदमालकुलोत्पन्नः श्रीमान्वाञ्छेश्वरः सुधीः । शिशुः कलटिजातीयो वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ४ ॥

नीतिमार्गेण राजानं तत्तत्कालेऽवचोदयत् । कदाचिद्दालको राजा मेलयित्वा खलान्वहन् ॥ ५ ॥

खेलंस्तैः सर्वदा मुग्धो न शुभाव हितं वचः । तेभ्यो निवर्तयन्भूषं सन्मार्गे संप्रवर्तयन् ॥ ६ ॥

महिषस्तुतितो राजबुद्धिं चक्रे सुनिर्मलाम् । तस्य नसा माधवायपौत्रः श्रीनरसिंहतः ॥ ७ ॥

वाञ्छेश्वरो लब्धजन्मा पितृप्रोक्तं वर्त्मना । व्याख्यास्ये संप्रणम्यैतान्माहिषे शतकं मुदा ॥ ८ ॥

काहं मुग्धमतिः केयं साहिती सर्वपूजिता । तथाऽपि जन्म तदंशे प्रवर्तयति मामिह ॥ ९ ॥

काशीस्थानपण्डितास्तत्वा लिख्यते किञ्चिदेव तु । तद्वहन्तु मुदा व्याख्यां तन्वन्तु विपुलामपि ॥ १० ॥

नाशास्त्रं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमेव च । तथाऽपि सर्वतन्त्रार्था उक्ता मूलानुसारतः ॥ ११ ॥

अथाज्ञभवाञ्छ्रीवाञ्छेश्वरः कविः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरश्रुतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥' इत्यभियुक्तोक्तिप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधन-

तां 'काव्यालोपांश्च वर्जयेत्' इति निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन्स्वीयग्रन्थस्यापनिषत्प्रति-

पाद्याद्वितीयात्मप्रतिपादनद्वारा निःश्रेयसोपयोगितां तत्र तत्र प्रकटयिष्यन्महिषप्रबन्धाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्षितान्तरायनिरन्तरोपशान्तिचिरंतनसमागतसंप्रदायानुवृत्तिलक्षणफलसाधनत्वात् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम्' इत्याशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वादाशीर्निर्देशमुखेन प्रबन्धतात्पर्यविषयीभूतमर्थं संगृह्णाति—स्वस्तीति । शिवस्य परमेश्वरस्य अनुग्रहात् प्रसादान्, समस्तं सकलं जगत् सुवनं तन्मै, प्रथमं आदौ, स्वस्ति कल्याणम्, अस्तु भवतु । 'नमःस्वस्ति' इत्यादिना चतुर्थी । गुणानां शमदमादीनां स्तोमतः संघतः, शस्ताः श्रेष्ठाः सन्तः साधवः ये निवसन्ति वर्तन्ते तेऽमी सन्तः शिवानुग्रहात् इत्यनुषङ्गः । एवमग्निः वाक्यद्वयेऽपि बोध्यम् । सुखिनः शर्मिणः सन्तु भवन्तु । धर्मिष्ठे धर्मप्रधाने पथि मार्गे अवनिपाः भूपाः संचरन्तु प्रवर्तन्ताम् । तेषां अवनिपानां ये मन्त्रिणः सचिवाः ते दीर्घायुषः चिरजीविनः सुमन्तसः कोमलचित्ताः, आहतः अङ्गोक्तः धर्मस्य सुकृतस्य उपदेशः ज्ञापनं यैस्ते धर्मोपदेशाहताः । 'वाऽऽहिताग्न्यादिषु' इति परनिपातः । सन्तु भवन्तु । अत्र समस्तजगतः स्वस्तिप्रार्थनया स्वस्यापि तदन्तःपातिनः चिकीर्षितग्रन्थपरिसमाप्तिरूपाभिलषितप्राप्तिरपि प्रार्थिता भवति । तथा अविशेषेण सर्वप्राणिसंबन्धि-स्वस्तिप्रार्थनया 'विद्याविनयसंपन्ने' इत्यादिभगवद्वचनोक्तद्वेष्यप्रियसाधारणसमत्वरूपब्रह्मनिष्ठत्व-गुणः कवेर्व्यव्यते । द्वितीयपादेन च सतां निरस्तदुरितानां श्रेयोमात्रप्रार्थनाया अकिञ्चित्कर-त्वान्निरतिशयानन्दरूपपरमपुरुषार्थप्राप्तिरेव प्रार्थनीयेति व्यव्यते । एवं पूर्वार्धेन प्रार्थितार्थस्य राजाधीनत्वाद्वाज्ञो मतिभ्रंशे सति जगतां कल्याणाप्रसक्तैः स्वाध्यायादिलोपेन साधूनामपि तन्मूलकसुखातिशयाप्रसक्तेः तदुभयसिद्धयर्थं तृतीयपादेन राज्ञां धर्मप्रवणता प्रबन्धपरमतात्पर्य-विषयीभूता प्रार्थितेति ज्ञेयम् । राज्ञां धर्मिष्ठत्वमपि सचिवाधीनमिति तेषामैकमत्येन धर्मद्रष्टृत्वाभावे राज्ञस्तदनुपपत्तेश्चतुर्थपादेनामात्यादीनामेव ब्रह्माशीःप्रार्थनमिति द्रष्टव्यम् । अत्र पूर्वार्धे 'शस्ता गुणस्तोमतः' इति वाक्यार्थस्य सुखप्राप्तिहेतुत्वात्, उत्तरार्धे धर्मोपदेशाहृतपदार्थस्य दीर्घायुद्धेतु-त्वाच्च वाक्यार्थहेतुकं पदार्थहेतुकं च काव्यलिङ्गमलंकारः । तथा सकारतकारावृत्तिरूपव्यञ्जनानु-प्रासस्य स्पष्टत्वात्तथा सं समिति स्वरानुप्रासवशाच्च च्लेकानुप्रासलाटानुप्रासावपि शब्दालंकारौ ; तथा निर्दोषत्वं सगुणत्वं च बोध्यम् । तथा च 'काव्यं ह्यदुष्टौ सगुणौ शब्दार्थौ सदलंकृती' इति काव्यसामान्यलक्षणस्य 'वाच्यातिशायि व्यङ्ग्यं यदुत्तमं तद्वनिश्च मः' इत्युत्तमकाव्यलक्षणस्य च संपत्तिः सुलभैवेत्यस्मत्कृतश्लेषार्थचन्द्रिकायां विस्तरः । अस्मिन्प्रबन्धे शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्, 'सूर्याश्वैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

ये जाता बिमलेऽत्र भोऽलकुले सूर्येन्दुवंशोपमे

राजानश्चिरजीविनश्च सुखिनस्ते सन्तु संतानिनः ।

ये तद्वंशपरम्पराक्रमवशात्सभ्याः समभ्यागता-

स्ते सन्तु प्रथमानमानविभवा राज्ञां कटाक्षोर्मिभिः ॥ २ ॥

एवं मङ्गलं कृत्वा स्वोपजीव्यराजपरम्पराया आशिषं प्रार्थयते—य इति । सूर्यस्य रवेः, इन्दोश्चन्द्रस्य, यो वंशः अन्ववायः स उपमा यस्य सः तादृशः तस्मिन्, विमले निष्कलङ्के, अत्रास्मिन् प्रसिद्धे, भोसलकुले भोमलसंततौ, ये राजानो जाताः प्रादुर्भूताः ते राजानः, शिवानु-प्रहात् इति पूर्वश्लोकस्थस्यानुपङ्गः । चिरं जीवन्तीति तादृशः, सुखमेषामस्तीति तथोक्ताः, संतानं पुत्रपौत्रादिः एषामस्तीति तथोक्ताः, सन्तु भवन्तु । एवं राज्ञामाशिषं संप्रार्थ्य तदमात्यानामप्या-शिषं प्रयुक्ते—य इति । तद्वंशस्य भोसलवंशस्य परम्परायाः यः क्रमः पौर्वापर्यं तद्वशात् तदनुरोधात्, अस्यायममात्यः, तत्पुत्रस्य तदमात्यपुत्रः सचिवः, तत्पुत्रस्य तत्पुत्र इति रीत्येत्यर्थः । ये सभ्याः सभासदः समभ्यागताः ते अमात्याः, राज्ञां कटाक्षा ऊर्मय इव तरङ्गा इव ; ‘भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा’ इत्यमरः । कटाक्षोर्मयः, तैः, प्रथमानौ वर्धमानौ मानविभवौ संमाननैश्चर्ये येषां ते तादृशाः सन्तु । अनेन स्वस्यापि राजामात्यपरम्परान्तर्गतस्य प्रथमानमानविभवत्वं प्रार्थितमिति सूचितम् । अत्र विमल इति विशेषणाद्राजकुलस्य चतुर्दशराजदोषरहितत्वं प्रतिपाद्यते । सूर्येन्दुवंशसादृश्या-द्राज्ञां धार्मिकत्वपराक्रमित्वादयो गुणा व्यच्यन्ते । कटाक्षोर्मिभिः इत्यत्र कटाक्षाणां ऊर्मिसादृश्य-प्रतिपादनात् उपमालंकारः । तेन च कटाक्षाणां सभ्येषूत्तरोत्तरमाधिक्यं व्यच्यत इत्यलंकारेण वस्तु-भूतिः । ‘तद्वंशपरम्पराक्रमवशात् सभ्याः’ इत्यनेन सभ्यानामपि संतानवृद्धिरव्यक्ष्यते । तेषां सभ्यपदेनोपादानाद्वेदशास्त्रसंपत्तिरात्मगुणसंपत्तिश्च भ्रन्यते । यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः—‘श्रुताध्य-यनसंपन्नाः सम पञ्च त्रयोऽपि वा । राज्ञा सभासदः कार्यो रिपौ मित्रे च ये समाः ॥’ इति । न चास्य व्यवहारप्रकरणस्थत्वाद्भव्यवहारपरिच्छेदविषयत्वं मन्तव्यम्, सर्वत्रापोक्षितस्य प्रकरणलाघवेन एकत्र प्रतिपादितत्वात् ॥ २ ॥

नानाजिप्रभुचन्द्रभानुशहजीन्द्रानन्दरायादयो

विद्वांसः प्रभवो गताः श्रितसुधीसंदोहजीवातवः ।

विद्यायां विषबुद्धयो हि वृषलासभ्यास्त्विदानींतनाः

किं कुर्वेऽम्ब कृपे व्रजामि शरणं त्वामेव विश्वावनीम् ॥ ३ ॥

स्वस्य महिषप्रबन्धकरणे निमित्तं वदन् तदुपोद्धाततया आदौ कृपिं प्रशंसति—
नानाजीति । नानाजिः धार्मिकश्रेष्ठः अमात्यः, प्रभुचन्द्रभानु राजा, शहजीन्द्रः प्रख्यातो राजा,
आनन्दरायस्तदमात्यः प्रसिद्धः, एते आदयो मुख्या येषां ते एतादृशाः, विद्वांसो ज्ञानिभेदाः,

श्रिता आश्रिताः ये सुखियः पण्डितास्तेषां संदोहः समूहः तस्य जीवातवो जीवनौषधरूपाः ।
 'जीवातुर्जीवनौषधम्' इति विश्वः । प्रभवो गताः ; स्वस्वतपोविशेषैः प्राप्यान् शिवलोकादीनि वि-
 शेषः । इदानींतनाः अद्यतनाः प्रभवस्तु, वृषलाश्च ते असंख्याश्च पूर्वोक्तमध्यलक्षणरहिताः ; दि-
 वस्मात्कारणात् विद्यायां श्रुतिस्मृतिपुराणादिविद्यायां विषयबुद्धयः विषयमिति बुद्धिर्येषां ते तथोक्ताः,
 सन्तीति शेषः । किं कुर्वे किं करोमीति खेदे । हे अम्ब मातेव रक्षणशीले, कृपे, विश्वावर्नी विश्वस्य
 प्रपञ्चस्य प्राणिमात्रस्येति यावत् । अवर्नी रक्षणीम्, त्वामेव शरणं रक्षित्रीम् । 'शरणं गृहरक्षि-
 त्रोः' इत्यमरः । ब्रजामि भजामि । 'शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्' इति शूद्राधिकारस्य धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वेन
 वण्डितानां शूद्राधिकृतदेहे संमानाद्यभावेन जीवनासंभवान् तस्मिन्देशे सर्वेषामपि कुर्येव जीवनं
 भवतीत्यर्थः । अत्र विश्वावर्नीमिति साभिप्रायविशेषणात्परिकरालंकारः ॥ ३ ॥

अक्षैर्मति ननु श्रुतिः श्रुतिपथं प्रायः प्रविष्टा न किं

सौख्यं वा हलजीविनामनुपमं भ्रातरं किं पश्यसि ।

किं वक्ष्ये तदपि क्षितीश्वरबहिर्द्वारप्रकोष्ठस्थली-

दीर्घावस्थितिरौरवाय कुरुषे हा हन्त हन्त स्पृहाम् ॥ ४ ॥

ननु कृपेर्नानुचितत्वात् श्रुत्यादिप्रमाणाभावाच्च न युक्तं कृषिकर्मेत्यत आह—अक्षैरिति ।
 'अक्षैर्मा' इति श्रुतिर्वेदः श्रुतिपथं श्रवणपथं प्रायः प्रायेण न प्रविष्टा किम् ? इयं श्रुतिः न श्रुता
 किमित्यर्थः ; एतादृशश्रुतिश्रवणे सतीयमाशङ्कान जायत इत्यर्थः । 'अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमिरुषस्व
 वित्ते रमस्व बहुमन्यमानः' इति श्रुतिः ऋग्वेदे शाकलशाखायां सप्तमाष्टकेऽष्टमाध्याये पठिता ।
 अक्षैर्देवनेः मा दीव्यः द्यूतं मा कार्षीः, तर्हि जीवनं कथं ? तत्राह—कृषिमित् कृषिमेव इच्छन्तोऽवधा-
 रणार्थेऽलन्दधि दृष्टः । कृषस्व कुरुष्व । तथा च तद्वारा जीवितव्यमिति भावः । कृषिं कुर्वन् बहु-
 मन्यमानः बहुभिलोकैः संभाव्यमानः सन् वित्ते धनधान्यादिरूपे रमस्व क्रीडस्वेति श्रुत्यर्थो बोध्यः ।
 एतादृशश्रुत्यर्थस्य प्रत्यक्षसंवादमप्याह—सौख्यमिति । हलजीविनां लाङ्गलजीविनाम्, अनुपमं
 समानरहितं सर्वोत्तमं सौख्यं हे भ्रातः न पश्यसि किम् ? पश्यस्येवेत्यर्थः । भ्रातरिति प्रमाणप्रहारं
 प्रति संबुद्धिः । तदपि तथाऽपि क्षितीश्वराणां राज्ञां बहिर्द्वारं द्वाराद्वहिः विद्यमाना या प्रकोष्ठस्थली
 प्रदेक्ष्यविशेषः तत्र दीर्घावस्थितिरैव रौरवसंज्ञकं नरकं तस्मै स्पृहाम् इच्छां कुरुषे करोषि । किं वक्ष्ये
 किं कथये । यदेतादृशश्रुतिलोकानुभवयोः सतोरपि कृषिं परित्यज्य दुष्प्रभूपसर्पणे यत्नं करोषीति
 भावः । हा हन्त हन्तेति खेदातिशये । दीर्घावस्थितिरौरवायेति रूपकालंकारः ॥ ४ ॥

दुर्भिक्षं कृषितो न हीति जगति ख्यातं किल ब्रह्मणा-

मापद्धर्मतया मनौ च कृषिगोरक्षादिकं संमतम् ।

भूपेष्वर्यपरेषु हस्त समये क्षुण्णे च दुर्भिक्षतो

वृत्त्यर्थं कृषिमाश्रयेम भुवि नः किं वा ततो हीयते ॥ ५ ॥

ननु श्रुतितात्पर्यस्य सर्वज्ञविमात्रसमधिगम्यतया केवलं श्रुतिं दृष्ट्वा कृषिग्रहणं न युक्तम् । किं चोक्तश्रुतेर्वैश्यादिपरत्वेनाप्युपपत्तेर्न ब्राह्मणपरत्वं, नापि प्रत्यक्षसुखदर्शनात्प्रवृत्तिः, कलञ्ज-भक्षणादावपि प्रत्यक्षसुखसत्त्वेन तत्रापि शिष्टप्रवृत्त्यापत्तेरित्यत आह—दुर्भिक्षमिति । कृषितः कर्षणाद्धेतोर्दुर्भिक्षं क्षामं न हि भवतीति जगति भूतले ख्यातं किल प्रसिद्धं किल? लोके कृषिं कुर्वतां दारिद्र्यं नश्यतीत्यर्थः । ब्रह्मणां ब्राह्मणानामापद्धर्मतया आपदि जीवनलोपे धर्मतया मनौ मनुस्मृतौ च कृषिगोरक्षादिकं कृषिपाशुपाल्यादिकं संमतमङ्गीकृतम् । तथा च श्रीमद्भागवते वर्णधर्मप्रकरणे—‘वार्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोच्छ्रितम् । विप्रवृत्ति-अतुर्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥’ वार्ता विचित्रा कृष्यादिरूपा । वृत्तिष्वेव व्यवस्थां दर्शय-नापहृत्तीराह—‘जघन्यो नोत्तमां वृत्तिमनापदि भजेन्नरः । ऋते राजन्यमापत्सु सर्वेषामपि सर्वज्ञः ॥’ इत्यापद्धर्मतया भागवतोक्तिर्द्रष्टव्या । मनुष्य-षट्कर्मको भवेत्तेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते । द्वाभ्यामेकअतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥’ इति । एकः शालीनः याजनाभ्यापनप्रतिग्रहकृषिबाणिज्य-पाशुपाल्यैः षडभिर्जीवति । याजनादिभिस्त्रिभिरन्यः । द्वाभ्यामपरः । चतुर्थस्त्वभ्यापनेनैवेत्यर्थः । तथा च नेयं श्रुतिवैश्यापरा । भागवतमनुवचनाभ्यामुक्तश्रुतितात्पर्यस्य ब्राह्मणादिसाधारणधर्म-विषयकत्वेन निर्णीतत्वात् पूर्वोक्तशङ्कावकाश इति भावः । भूपेष्वर्यपरेषु अर्थलोलुपेषु मत्सु समये काले दुर्भिक्षतः क्षुण्णे बाधिते पीडिते सति च वृत्त्यर्थं जीवनार्थं कृषिमाश्रयेम भजेम । भुवि भूमौ नोऽस्माकं ततः कृष्याश्रयणात्किं वा हीयते त्यक्तं भवति । न किमपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

आर्यश्रीधरमम्बुदीक्षितमिमौ दृष्ट्वा महापण्डितौ

विद्यायै स्पृहये न यद्यपि वरं श्रात्रं विभेभ्याहवात् ।

बाणिज्यं धनमूलकं तदखिलं त्यक्त्वा श्रितस्त्वामहं

त्वं विद्या च धनं त्वमेव सकलं^१ त्वं मे लुलायप्रभो ॥ ६ ॥

ननु प्रभुनिकटे विद्याया अनुपयोगेऽप्यभ्यापनादिना विद्याजीवनं शास्त्रसंमतम्, तदेव कुतो न कृतमित्यत आह—आर्येति द्वाभ्याम् । आर्यो यः श्रीधरः श्रीधरनामा महापण्डितः,

अम्बुदीक्षितोऽभिहोत्रसोमयागादिनित्यनैमित्तिकानुष्ठाननिरतः षड्दर्शनीवल्लभः । ताविमौ महा-
पण्डितौ दृष्ट्वा विद्यायै न स्पृहये नेच्छामि । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वम् । तयोर्याजनाभ्या-
पनशीलयोरपि दारिद्र्यपीडितत्वादिति भावः । यद्यपि क्षात्रं क्षत्रवृत्तिः प्रजापालनराज्यसंपादनादि
वरं श्रेष्ठम् । तत्र संपत्समृद्ध्या जीवनं भवतीति भावः । तथाऽप्याहवाशुद्धात् बिभेमि भयं प्राप्नोमि ।
'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वम् । तर्हि निर्भयत्वाद्वाणिज्यं कार्यमित्याशङ्क्याह—वाणिज्य-
मिति । वाणिज्यं मूल्येन क्रयविक्रयद्रव्यसंप्रयोगादिकं धर्मशास्त्रप्रसिद्धं निरुपद्रवमिति शेषः ।
तत्रापि स्वस्याप्रवृत्तिहेतुमाह—धनमूलकमिति । धनं सुवर्णादिकं मूलं मूलकारणं यस्य तत्तादृशम् ।
अनेन स्वस्य धनसंपत्त्यभावेन तत्र युज्यत इति सूच्यते । तत्तस्मात्कारणात्, अखिलं पूर्वोक्तं
विद्याक्षात्रवाणिज्यादिकं त्रैवर्णिकमुख्यधनागमनिमित्तं त्यक्त्वा त्वां लुलायप्रभुमाश्रितः, नान्यद्विद्या-
दिकमिति भावः । लुलायाश्रयेण किं भविष्यतीत्यत आह—हे लुलायप्रभो, त्वं विद्या विद्याकार्य-
कारी, विद्याशब्दस्य विद्याकार्ये लक्षणाङ्गीकारात् । त्वमेव धनं, धनकार्यसुखादिकारित्वात् ।
सकलं क्षात्रवृत्त्यादिकमपि त्वमेवेत्यर्थः । क्षात्रवृत्त्यादौ भयमुपपाद्य त्वमेव सर्वकार्यकारीत्युक्त्या
महिषमूलककृष्णादौ भयादिदोषप्रसक्तिर्नास्तीत्याशय आविष्कृतः । तथा च विद्यार्जनस्य मुख्यस्या-
संभवान्नीचवृत्तिरपि कृषिराश्रयणीयेति भावः ॥ ६ ॥

विद्यापण्यविशेषविक्रयवणिग्जातः सुधीः श्रीधरः

स्वन्नं स्वर्णमभूद्वताम्बुमखिनो धिक् तस्य षड्दर्शनीम् ।

ख्यातः 'कुट्टिकविस्तु दुर्धनिगृहद्वारेषु निद्रायते

तत्सर्वं महिषेश्वराननुसृतेदौर्भाग्यघातः फलम् ॥ ७ ॥

पूर्वश्लोकप्रतिपादितविद्याजीवनासंभवमेव स्पष्टयति—विद्येति । श्रीधरः श्रीधराख्यः
सुधीः पण्डितः, विद्या वेदादिः, सैव पण्यं क्रय्यं वस्तु, तस्य विशेषविक्रयेण द्रव्यदानानुरूपाभ्या-
पनेन; येन बहु द्रव्यं दीयते स बहुध्याप्यते, येन त्वत्वं स त्वत्पमध्याप्यत इति विशेषविक्रयपद-
सूचितार्थः । वणिग्वैश्यो जातः संपन्नः, वाणिज्यस्य वैश्यधर्मत्वादिति भावः । अम्बुमखिनः
अम्बुदीक्षितस्य स्वन्नं सुष्ठु अन्नं शाल्योदनादिकं स्वर्णं काञ्चनमभूत् । तस्याम्बुमखिनः षड्दर्शनीं
वर्णानां दर्शनानां समाहारः षड्दर्शनी तां धिक्, यद्भोक्तुमन्नमपि दुर्भिलं किं तस्य षड्दर्शन्येति
भावः । तत्सहाध्यायिनः स्वस्य दशमाह—कुट्टिकविः स्वयं दुर्धनिनां दुष्टधनिकानां गृहद्वारेषु बहिः-
प्रदेशेषु निद्रायते स्वपितीति ख्यातः । तत्सर्वं त्रयाणामप्येतादृशं दुःखं दौर्भाग्यस्य दारिद्र्यस्य घातः

स्थानभूताया महिषेश्वरस्य लुलाबराजस्याननुसृतेरनुनयाभावस्य फलं प्रयोजनम् । तस्मादध्यापनेन जीवनेन न संभवतीति भावः । तदुक्तं शास्त्रनिर्णये—‘कपिलस्य कणादस्य गौतमस्य पतञ्जलेः । व्यासस्य जैमिनेश्चैव दर्शनानि षडेव तु ॥’ इति ॥ ७ ॥

विद्वन्मा कुरु साहसं शृणु वचो वक्ष्यामि यत्ते हितं

त्यक्त्वा कामदमत्र सैरिभपतिं निर्व्याजबन्धुं नृणाम् ।

श्रीरङ्गाभिधपत्तनं प्रति सखे मा गा ज्वरस्थालयं

दूरे श्रीनिकटे कृतान्तमहिषप्रैवेयघण्टारवः ॥ ८ ॥

ननु स्वदेशे विद्याप्रयोजनाभावेऽपि देशान्तरेषु विद्याधिक्यसंभवात्तत्र गत्वा सुखेन स्थेयमित्यत्राह—विद्वन्मिति । हे विद्वन्, श्रीधराय साहसं बलात्कारकार्यम् । ‘साहसं तु बलात्कारकृतकार्ये दमेऽपि च’ इति विश्वः । मा कुरु न कुरुष्व । ते यद्वितं सुखकरं तद्वक्ष्यामि ब्रवीमि, शृणु । कामानामभिलषितानां धनधान्यादीनां दातारं नृणां पुरुषाणां निर्व्याजबन्धुम-
निमित्तोपकारिणं सैरिभपतिं लुलायप्रभुम् । ‘लुलायो महिषो बाहद्विषत्कासरसैरिभाः’ इत्यमरः । त्यक्त्वा परित्यज्य ज्वरस्य तापरोगस्थालयं श्रीरङ्गेत्यभिधा संज्ञा यस्य पत्तनस्य जनपदस्य तादृशं श्रीरङ्गपत्तनमित्यर्थः । मा गाः न गच्छ । कुत इत्यत आह—दूरे दूरदेशे तत्र संपदूपा श्रीलक्ष्मीः, श्रूयत इति शेषः । यद्वा दूरे श्रीः चिरकालसाध्येत्यर्थः । निकटे श्रीरङ्गपत्तनसमीपदेशे, यद्वा निकटे झटितीत्यर्थः । कृतान्तस्य यमस्य यो महिषो बाहनभूतः, तस्य या ग्रीवाबद्धा घण्टा, तस्या रवः शब्दः, श्रूयत इति शेषः । तथा च तत्र ज्वररोगाधिक्याद्वैदेशिकानां पण्डितानां तत्र वनार्जनार्थं गमनमनुचितमिति भावः । अत्र श्रीरङ्गपत्तनस्य ज्वराधिक्यप्रतिपादनेनेतरदोषाभावस्तत्रत्य-
प्रभोर्विद्यापक्षपातित्वं तत्रत्यपण्डितानां विद्याजीवनं च व्यज्यते । ज्वरस्थालयमित्यत्र परिकरोऽलं-
कारः । साहसमित्यस्योत्तरवाक्यैः समर्थनात्काव्यलिङ्गालंकारः ॥ ८ ॥

यं यो रक्षति तस्य स प्रभुरिति स्पष्टं हि मद्रक्षिणो

राजश्रीमहिषान्विनुत्य सफलं कुर्वेऽद्य वाग्वैभवम् ।

मत्पीडानिरतान्मदीयमहिमाभिज्ञानशून्यान्प्रभू-

न्यन्निन्दामि निश्चम्य तद्गुणविदस्तुष्यन्तु सन्तो नृपाः ॥ ९ ॥

एवं पूर्वोक्तरीत्या विद्याजीवनासंभवमुपपाद्य कृषिरेव कर्तव्येति श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षार्थावसि-
भिर्निश्चित्य तन्मुख्यसाधनं महिषं वर्णयितुं तस्य प्रभुत्वमुपपादयस्तद्वारा कृत्याकृत्यविवेकशून्याना-

मन्यायार्जितवित्तानां शिष्टमन्यदुर्विदग्धानां मूढानां राज्ञां चरितोपदेशरूपमेतत्प्रबन्धप्रयोजनमाह—
यमिति । यं पुरुषं यो नरो रक्षति पालयति तस्य स रक्षकः प्रभुरिति हि यस्मात्कारणात्स्पष्टं
प्रसिद्धम् । तदिति शेषः, तस्मात्कारणात् मद्रक्षिणो मत्पालकान् राजश्रिया राजलक्ष्म्या युक्ता-
ग्महिषान्महिषाख्यप्रभृन्विनुत्य विशेषेण स्तुत्वा वाग्वैभवं साहित्यप्रागल्भ्यम्, अद्येदानीं सफलं स-
प्रयोजनं कुर्वे करोमि । मत्पीडायां मदीयहिंसायां निरतान्प्रवृत्तान् मदीयमहिषो मत्प्रभावस्य यदभि-
ज्ञानं परिचयः तेन शून्यान्महितान्प्रभृन्मन्त्रिन्नामि तदूषणं निशम्य श्रुत्वा गुणविदः सङ्गुणप्राहिणः
सन्तः श्रेष्ठाः नृपा राजानस्तुष्यन्तु संतुष्यन्तु । अनेनैतद्वन्धप्रयोजनं दुष्टानां सन्मार्गप्रवृत्तिरूपं
दर्शितं बोध्यम् । अत्रापि निन्दायां हेतूपन्यासात्काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ ९ ॥

कंचित्पञ्चधमं लुलाय विगुणं कर्तुं प्रबन्धाञ्छतं

त्वामालम्ब्य समुत्सहे न खलु तद्वर्ण्यस्य माहात्म्यतः ।

मद्गोहप्रवणाधिकारिहतकक्रोधेन तन्निन्दन-

व्याजात्तत्प्रभुतत्प्रभुष्वपि च वाग्दण्डो मया पात्यते ॥ १० ॥

ननु महिषस्य सर्वलोकनिन्द्यस्य स्तुतिरूपप्रबन्धकरणापेक्षया मुग्धानां प्रत्यक्षहितोपदेश
एव युक्त इत्यतो द्रोहप्रवणचित्तानां खलानां हितोपदेशो न फलिष्यतीत्याह—कंचिदिति ।
पशूनां चतुष्पदामधमं निकृष्टं विगुणं शोभनगुणहीनं त्वामालम्ब्य विषयीकृत्य शतं प्रबन्धान् शतं
श्लोकान्कर्तुं रचयितुं समुत्सहे संतोषयुक्तो भवामि । तत्प्रबन्धकरणं वर्ण्यस्य महिषस्य माहात्म्यतः
प्रभावाद्धेतोर्न खलु, संभवतीति शेषः । विगुणत्वपञ्चधमत्वादिना वर्णयितुमयोग्यत्वादिति भावः ।
तर्हि किमिति प्रवृत्तिः ? अत आह—मद्गोहे मदीयापकारे प्रवणो जागरूको योऽधिकारिहतकः
खलाधिकारी । तस्य निन्दनं दूषणमेव व्याजः, तस्मात्तत्प्रभुषु खलाधिकार्यपेक्षया किंचिदधिकेषु
तत्प्रभुषु तदपेक्षया किंचिदधिकेषु च दुष्टाधिकारिषु वाग्रूपो यो दण्डः शिक्षा मया पात्यते श्लिष्यते ।
मूर्खाणां हितोपदेशस्य सर्वथा दुष्करत्वात्साश्चाद्धर्मोपदेशो न संभवतीति निकृष्टवर्णनद्वारेण खलाः
सन्मार्गे प्रवर्तनीया इति भावः ॥ १० ॥

श्रुत्वेमं महिषप्रबन्धमिह ये भूपा गुणप्राहिण-

स्ते बुद्ध्या निजदुर्गुणान्कविमुखात्तद्व्यङ्ग्यमर्यादया ।

अद्रोहेण निजाः प्रजा इव यथाधर्मं प्रजा रक्षितुं

कुर्वन्तु स्वकुलक्रमागत^१नरान्देशाधिकारोचितान् ॥ ११ ॥

ननु महिषस्तुत्या तेषां व्याजनिन्दाकरणे राज्ञां धार्मिकाणां तत्र रोषः स्यात्, तथा च पण्डितेषु क्रोधातिशय एव स्यादित्याशङ्क्य बुद्धिमतां राज्ञामेतत्प्रबन्धः संतोषार्थैव भवतीत्याह—
श्रुत्वेति । ये गुणग्राहिणः सद्गुणपक्षपातिनो भूपाः, ते इमं महिषशतकप्रबन्धं श्रुत्वा कविमुखा-
त्कविमुखनिर्गतश्लोकात् व्यङ्ग्यमर्यादया ध्वनिमार्गेण, निजाः स्वीया ये दुर्गुणाः प्रजाहिंसाप्रदाः
तान्बुद्धा ज्ञात्वा, निजा आत्मीयाः प्रजा अपत्यानीव प्रजा विषयवासिनीः यथाधर्मं धर्ममनातिक्रम्य,
वर्णाश्रमधर्माविरोधेनेत्यर्थः । राक्षितुं पालयितुं स्वकुलक्रमागतान् स्वकीयवंशपरम्पराप्राप्तान् देशस्य
राज्यस्याधिकारे पालने उचितान्याग्यान्कुर्वन्तु । अनेन राज्ञः प्रामाणिकत्वेऽपि तत्परिसरवर्तिनो-
ऽधिकारिणः खला इति सूच्यते । तथा च राज्ञोऽपि हितोपदेशरूपत्वाच्चैतत्प्रबन्धे राज्ञो द्वेष इति
भावः ॥ ११ ॥

ननु राज्ञो गुणपक्षपातित्वे खलानां देशाधिकारः^१ केन दत्त इत्याशङ्क्य धार्मिकवेषेण
देशाधिकारं गृहीत्वा ब्राह्मणद्रोहे प्रवर्तमानान्खलान्न राजा जानातीत्याह—

राजा मुग्धमतिस्ततोऽपि सचिवास्तान्वञ्चयन्तः खला

देशद्रोहपराः सदैव वृषलाः सर्वापहारोद्यताः ।

आशां मा कुरु चोलदेशकृषये त्वं सैरिभातः परं

शिष्टं मे त्वलमल्लकं तदपि न भ्रातस्तवास्त्यन्ततः ॥ १२ ॥

राजेति । राजा नृपो मुग्धा मनोज्ञा मतिर्बुद्धिर्यस्य स तादृशः । ततोऽपि तदपेक्षयाऽपि
सचिवा अमात्या मुग्धमतय इति विपरिणतस्यानुषङ्गः । तान् राजतदमात्यादीन्वञ्चयन्तः सर्वोत्तम-
धार्मिकवेषेण प्रतारयन्तः । अनेन राजतदमात्यानां मुग्धमतित्वात्तेषां सत्सङ्गे सति दुष्टान् दूरीकुर्युरिति
सूचितम् । खला दुष्टा देशद्रोहे राज्यक्षोभे परा उत्कृष्टाः सदैव सर्वदैव वृषलाः शूद्रप्रायाः, शूद्रालाप-
गात्रस्पर्शभोजनकालसंभाषणादिभिरिति भावः । सर्वापहारे प्रजासर्वस्वहरणे उद्यता उद्युक्ताः, सन्तीति
शेषः । वञ्चयन्त इत्यनेन खलैः प्रतारितेन राज्ञाऽधिकारो दत्त इति सूचितम् । हे सैरिभ, त्वं
चोलदेशे कृषिः कर्षणं तस्यै आशामिच्छां मा कुरु मा कार्षीः । कुत इत्यत आह—अतः परं खलाधि-
कारानन्तरं मे मम अन्ततः सर्वस्वनाशादलमल्लकं कौपीनं शिष्टम् । तदतिरिक्तं कृत्स्नमधिकारिभि-
र्लुण्ठितमित्यर्थः । 'अलमल्लकं स्यात्कौपीनम्' इति निघण्टुः । हे भ्रातः सैरिभ, तव तदपि नास्ति
महिषस्य सर्वदा नग्नत्वादित्याशयः । अत्र 'सहसागरयोर्मध्ये श्रीकाञ्चीसेतुमध्यगः । हालास्य-
त्यागराजान्तश्चोलदेश इति स्मृतः ॥' इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तश्चोलदेशो बोध्यः ॥ १२ ॥

खलकृत्यवर्णनपुरःसरं राजामात्यप्रतारणप्रकारमेव सम्यक्निरूपयन्खलाश्रित्येकादशभिः—

१. कथं स्यादित्यशङ्क्य

M, S. 2.

धान्यं वाऽथ धनानि वा समधिकं कृत्वा मिथः स्पर्धया

मिथ्यासाहसिनोऽभ्युपेत्य वृषला देशाधिकाराशया ।

उत्कोचेन नृपान्तिकस्थितजनान्वश्यान्विधाय प्रजा-

सर्वस्वं प्रसभं हरन्ति च शठास्ते यान्तु कालान्तिकम् ॥ १३ ॥

धान्यमिति । धान्यं व्रीह्यादिकं धनं सुवर्णादिकं वा समधिकं कृत्वा अहमहमिकया शत-
भारपरिमितधान्योत्पादकक्षेत्रे शतद्वयपरिमितधान्यं प्रभूणां दास्यामीत्यादि प्रतिज्ञायेत्यर्थः । मिथः
परस्परं स्पर्धया कलहेन मिथ्यायां मिथ्यावादे साहसिनः साहसं दृढात्कारं कुर्वन्तो वृषलाः देशाधि-
कारस्य राज्याधिकारस्याशयेच्छया उत्कोचेन गूढप्रदानेन नृपान्तिके राजसमीपे स्थितान्वर्तमाना-
ञ्जनान् लोकानभ्युपेत्य प्राप्य वश्यान्स्वाधीनान्विधाय कृत्वा प्रजानां विषयवासिजनानां सर्वस्वं धन-
धान्यवस्त्रादिकं प्रसभं दृढात्कारेण हरन्ति गृह्णन्ति ; ते शूद्रप्रायाः कालस्य यमस्यान्तिकं समीपं
यान्तु गच्छन्तु ॥ १३ ॥

चौर्यं नाम कृषीवलस्य सहजो धर्मो ह्यवृत्त्यन्तरै-

श्लोषे द्विजसत्तमैरनुचिताऽप्यङ्गीकृता सा कृषिः ।

तानेतान्वृषलाः शपन्त्यकरुणा ये दुःश्रवैर्भाषितै-

र्ये वा तान्प्रहरन्ति तन्मुखकरं भूयात्कृमीणां पदम् ॥ १४ ॥

चौर्यमिति । कृषीवलस्य कृषिः कर्षणमस्ति यस्य स तादृशस्तस्य, 'रजःकृष्यासुति' इति
बलच् । 'वले' इति दीर्घः । कर्षकस्य चौर्यं नाम धान्यतृणाद्यपहाररूपं सहजः स्वभावसिद्धो
वर्मः । हि यस्मात्कारणाश्लोषे चोलदेशेषु अवृत्त्यन्तरैर्वृत्त्यन्तररहितैर्द्विजसत्तमैर्ब्राह्मणश्रेष्ठैः अनुचिता-
ऽप्ययुक्ताऽपि सा कृषिरङ्गीकृता स्वीकृता । तस्मात्कर्षकस्य धान्यादिचौर्यं स्वाभाविकमेवेत्यर्थः । कथ-
मन्यथा ब्राह्मणोत्तमाः कृषिं कुर्युरिति भावः । तानेतान्पूर्वोक्तद्विजोत्तमान् दुःश्रवैर्दुःखेनापि श्रोतु-
मशक्यैर्भाषितैर्निन्दितकूरशब्दैरकरुणा निर्दयाः सन्तो ये वृषलाः शपन्त्यधिपतिपति, ये वा शूद्र-
प्रेरितास्तान्ब्राह्मणश्रेष्ठान्प्रहरन्ति ताडयन्ति, तेषां कूराणां मुखकरम् अधिकक्षेपसाधनं मुखं प्रहारसाधनं
करादिकं च । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । कृमीणां कीटानां पदं स्थानं भूयादस्तु ॥

विद्याजीवनकुण्ठनेन च कृपाबालम्बितायां चिरा-

दा पक्के कणिशे कुतोऽपि पिशुनाः केदारमावृण्वते ।

हा किं वच्मि सुभाहवालुमणियंमेजुष्टहस्तान्तरं

हर्कारस्थलसंप्रतीमुजुमुदादित्यादयो निर्दयाः ॥ १५ ॥

विधेति । विद्यया वेदशास्त्रात्मिकया जीवनस्य शास्त्रीयस्य याजनाध्यापनरूपस्य कुण्ठनेन^१ विज्ञेन च कृषावाल्ग्वितायामङ्गीकृतायां सत्यां चिराद्बहुकालात् आ समन्तात्पके फलिते कणिशे सस्यमञ्जरीम् । 'कणिशं सस्यमञ्जरी' इत्यमरः । कुतोऽपि देशात् पिशुनाः पैशुन्येन जीवन्तः केदारं क्षेत्रमावृण्वते समन्ततः परिवेष्टन्ते । किं वच्मि किं वक्ष्यामि । हा इति खेदे । के ते पिशुना इत्याकाङ्क्षायामाह—सुभाहवालुमणियमित्यादयो दक्षिणदेशे अधिकारसंज्ञाः प्रसिद्धाः । निर्दया निष्कङ्क्षा एतत्संज्ञकाधिकारिण आवृण्वत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ १५ ॥

मुग्धान्विधुनिकान्रसामदमषीदिग्धान्विदग्धानहो

जग्धौ यन्धिषु दग्धबुद्धिविभवान्स्त्रिगधैः खलैरन्वहम् ।

धन्यं सैरिभमेकमेव भुवने मन्ये किमन्यैर्नृपै-

र्यो धान्यैश्च धनैश्च रक्षति जनान्सर्वोपकारक्षमः ॥ १६ ॥

मुग्धानिति । रमया लक्ष्म्या यो मदो गर्वः स एव मषी मलिनं वस्तु तथा दिग्धाश्छुरिताः, धनमयेन तिरोहितान्तःकरणा इति यावत् । तादृशान् अन्वहं प्रत्यहं जग्धौ मुक्तौ, यन्धिषु निधु-
बनेषु स्निग्धैर्मित्रैः खलैः दग्धो नाशितः बुद्धेर्ज्ञानस्य विभवो माहात्म्यं येषां ते तादृशान्वनिकान्मु-
ग्धान्मूढान् धिक् । तर्हि को वा धन्य इत्यत आह—भुवने लोके धन्यं कृतार्थं सैरिभं कासरमेक-
मेव मुख्यमेव धन्यं धनवन्तं मन्ये, नान्यं मनुष्यमित्यवधारणार्थः । अन्यैः सैरिभैर्नृपै राजभिः
किं प्रयोजनम् ? तत्र हेतुमाह—यः सैरिभः धान्यैर्धनैश्च स्वश्रमार्जितैर्जनान्, सर्वोपकारक्षमः सर्वे-
षामुपकाराणां कृषिभारवहनशकटाकषणादिरूपाणां क्षमः शक्तः मन रक्षति पालयति । तथा च
शिश्नौदरपरायणान्मूढान्परित्यज्य सैरिभानुवर्तनमेव युक्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

मत्ता विचमदैर्दुराग्रहभृतश्चण्डालरण्डासुता

येऽमी दुर्धनिका नितान्तपरुषव्याहारकौलेयकाः ।

तेषां वक्त्रविलोकनात्तत्र वरं स्थूलाण्डकोशेक्षणं

येन श्रीमहिषेन्द्र लभ्यत इह प्रायेण मृष्टाशनम् ॥ १७ ॥

मत्ता इति । वित्तमदैर्धनमदैः मत्ताः गर्विष्ठाः, दुराग्रहं अहमेव सर्वोत्तम इत्याग्रहमभि-
मानं बिभ्रतीति तथोक्ताः । चण्डालरण्डायाः नीचस्त्रियः सुता अपत्यरूपाः, संकरजातीया
इत्यर्थः । अन्यथा कथमेतादृशं ब्राह्मणद्रोहं कुर्युरित्यर्थः । येऽमी दुर्धनिकाः अन्यायार्जितवित्तास्ते
दुष्टधनिकाः, नितान्तमत्यन्तं परुषव्याहारे कटुभाषणे कौलेयकाः शुनकाः ; 'कौलेयकः सारमेयः
कुक्षुरो मृगदंशकः' इत्यमरः । श्वत्कटुतरं भाषन्त इत्यर्थः । तेषां खलानां वक्त्रविलोकनान्मुखदर्श-

नात्, हे महिषेन्द्र तव स्थूलो महान्योऽण्डकोशस्तस्य वृषणस्येक्षणं दर्शनं वरं श्रेष्ठम् । तत्र हेतुमाह— येन कारणेन अण्डकोशेक्षणेन प्रायेण प्रायशः सृष्टाशनसुतमभोजनं लभ्यते प्राप्यते, जनैरिति शेषः । लाङ्गलहस्ताः कर्षका हि महिषस्य पृष्ठभागं पश्यन्तः कर्षन्ति कृष्यार्जितान्नसुपशाक-
शालयोदनादिकं सुखेन सुञ्जते, न तु दुष्टधनिकाश्रिता इति भावः । अत्राप्यण्डकोशेक्षणं वरमित्यत्र हेतुपन्यासात्काठयलिङ्गमलंकारः ॥ १७ ॥

देहं स्वं परिदग्ध्य यदि भवता धान्यं धनं वाऽऽर्जितं

तत्सर्वं प्रसभं हरन्ति हि सुभेदाराः स्वकीयं यथा ।

हेतुस्तत्र किलायमेव महिष ज्ञातो मया श्रूयतां

पुत्रा एव पितुर्हरन्ति हि धनं प्रेम्णा बलाद्वाऽखिलम् ॥ १८ ॥

देहमिति । स्वं देहं शरीरं परिदग्ध्य अतीव कुशयित्वा भवता त्वया हि यद्धनं धान्यं वाऽऽर्जितं संपादितं तत्सर्वं स्वकीयं यथा स्वपित्राऽऽर्जितमिव सुभेदाराः प्रसभं बलात्कारेण हरन्ति । तत्र हरणे हेतुरयमेव वक्ष्यमाण एव किल मया ज्ञातः । हे महिष श्रूयताम्, हि यस्मात्कारणात् पुत्रा एव पितुर्धनमाखिलं प्रेम्णा प्रीत्या वा बलाद्वा हरन्ति गृह्णन्ति । तस्मात्त्वपुत्रा एते सुभेदारास्त्वत्संपादितधनहारित्वादिति भावः ॥ १८ ॥

उन्मत्ता द्रविणाधिकारवशतः स्तम्भंगता दुर्गुणैः

ति संजाता वृषलेशतो विरचितान्यायाविभूत्यादृताः ।

केचिच्छृङ्खभृतश्च संप्रति सुभेदाराधमाः कासर

ज्येष्ठाः किं भवतो वद त्वमथ वा सत्यं कनिष्ठा इमे ॥ १९ ॥

उन्मत्ता इति । द्रविणं द्रव्यमधिकारो देशाधिकारः तयोर्वशत उन्मत्ता उदामाः दुर्गुणै-
र्हम्भाहंकारादिभिः स्तम्भंगताः स्तब्धाः कृत्वाकृत्यविवेकशून्या इत्यर्थः । वृषलानां शूद्राणामीशतः
श्रेष्ठात् संजाता उत्पन्नाः विरचितान्यायाश्च कृतदुर्न्याश्च ते अतिभूत्या विरुद्धैश्वर्येण लोकाविद्वेषं
संपाद्येत्यर्थः । आहता युक्ताश्च तादृशाः, शृङ्गं विषाणमिति वाद्यविशेषं विभ्रतीति तादृशाः
संप्रति नाधिकारिविशेषाश्च सुभेदाराश्चतेषामधमा नीचाः केचित् हे कासर भवतो ज्येष्ठाः
किमिमे खलाः, अथवा कनिष्ठाः? महिषपक्षे द्रविणे बले अधिकारवशात् प्राधान्यवशात् दुर्गुणैर्दुष्पाशैः
स्तम्भं बन्धनशङ्कुविशेषं गताः प्राप्ताः । विरचितः अन्येषां स्वपालककर्षकाणामायः वित्तं येन स
तथोक्तः । विभूत्या ऐश्वर्येण निमित्तेन आहताऽङ्गीकृतः शृङ्गं विषाणं विभ्रतीति तादृश इति
शब्दशक्तिमूलध्वनिः । न च श्लेषः शङ्क्यः, अभिधायाः खलाधिकारिमात्रविश्रान्तत्वात् ।
संदर्भोऽलंकारः ॥ १९ ॥

तृण्यादानजलावगाहनतनूंसंघर्षणादिक्रमैः

कामं सैरिभराजराज भवतः सेवामकार्षं चिरम् ।

एतावत्त्वहमर्थये पितृपतिं देवं त्वदारोहिणं

क्षिप्रं प्रापय संनिधिं ननु सुभेदारस्य मद्रोहिणः ॥ २० ॥

तृण्येति । तृणानां समूहस्तृण्या ; समूहार्थे यत्प्रत्ययः । तस्या दानं च जलावगाहनं च तन्वाः शरीरस्य संघर्षणं च, कर्दमादिनिरासेन श्लक्ष्णीकरणमित्यर्थः । आदिशब्देन जल-पानादिकं गृह्यते । तेषां ये क्रमाः पौर्वापर्याणि तैः, हे सैरिभराजराज, भवतः चिरं बहुकालं सेवामकार्षं कृतवान् । ततः किं कार्यमित्याशङ्क्याह—अहं तु एतावदतिस्वल्पमर्थये याचे, त्वदारोहिणं त्वदारूढं पितृपतिं यमं मद्रोहिणः मम द्रोहं कुर्वतः सुभेदारस्य संनिधिं समीपं क्षिप्रं द्रुतं नय प्रापय । त्वत्संपादितधनापहारेण त्वद्रोहे निरतस्याधिकारिणोऽपकारः कर्तव्य एवेत्यर्थः ॥ २० ॥

क्षुद्राधां यदि यासि कासरपते तर्हीदमाकर्ण्यता-

मस्माभिर्हि तृणीकृतान्भुवि सुभेदारान्तुखं भक्षय ।

निःसारानपराधलेशरहितानेतान्पलालोत्करा-

न्त्रित्वं भक्षयता त्वया क इव हा लोकोपकारो भवेत् ॥ २१ ॥

क्षुदिति । हे कासरपते क्षुद्राधां बुभुक्षाजनितश्रमं यदि यासि प्राप्नोषि तर्हीदं वक्ष्यमाणमाकर्ण्यतां श्रूयताम् । अस्माभिस्तृणीकृतान् तृणतया गणितान् सुभेदारानधिकारिविशेषान् सुखमनायासं यथा तथा भक्षय तव तृणाशित्वादिति भावः । तथा सत्येव महालोकोपकार इत्याह—निःसारान्नीरसान् अपराधस्य द्रोहस्य लेशेन कणेन रहितान् शून्यानेतान्पलालोत्करान् तृणसमूहान् नित्वं सार्वकालं भक्षयता त्वया लोकोपकारः क इव, कृत इति शेषः, भवेत् न कोऽपीत्यर्थः । निरपराधितृणसमूहभक्षणापेक्षया लोकद्रोहजागरूकखलभक्षणेन लोकोपकारो महा-न्मवेदिति भावः । काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ २१ ॥

कर्षकर्षमहर्निशं वसुमतीं क्लिभासि किं कासर

त्वं सभ्यैरधुनातनैर्नृपसभं साकं सुखेनावस ।

न ज्ञानं न च मेऽस्ति कौशलमिति व्यर्थी मतिं मा कृथा-

स्त्वत्तो मूढतमा इमे भवसि हि त्वं तेषु वाचस्पतिः ॥ २२ ॥

कर्षकर्षमिति । वसुमतीं भूमिं कर्षकर्षं कृष्ट्वा कृष्ट्वा अहर्निशमहोरात्रं किं क्लिभासि किमर्थं क्लिषसे । अधुनातनैरिदानींतनैः सभ्यैः सभां प्रविष्टैः सह नृपस्य राज्ञः सभां नृपसभाम् 'सभा राजा-

ऽमनुष्यपूर्वा ' इति नपुंसकत्वम् । त्वं सुखेनानायासेन आवस उपविश । मे मम ज्ञानं नास्ति
कौशलं सामर्थ्यं नास्तीति व्यर्थं मतिं मा कृथाः मा कार्षीः । इमे सभ्यास्त्वत्तः भवतोऽपि भूदतमा
अत्यन्तमूढाः ; तेषु मध्ये हि यस्मात्कारणात् त्वं वाचस्पतिर्बृहस्पतिर्भवसि ॥ २१ ॥

एवं खलान्निन्दित्वा स्वस्य महिषप्राप्तौ निमित्तमाह—

तानाश्रित्य चिरं खलान्मधुमुखा वाचा च नुत्वा बहु-

श्रान्तोऽहं विफलश्रमस्तदुपरि द्राग्वैश्यकमाश्रितः ।

निष्काण्यद्य शतं वितीर्य महिषाभिरुयानुपेत्य प्रभू-

न्सम्यक्तैः परिरक्षितश्च कृतवित्तौम्यद्य हर्षेण तान् ॥ २२ ॥

तानिति । तान् पूर्वोक्तकूरकर्मयुक्तान्खलान्दुष्टान् चिरं बहुकालमाश्रित्योपलब्धं मधुमुखा
मधुद्रारिण्या वाचा च नुत्वा स्तुत्वा बहुश्रान्तोऽतिखिन्नः विफलो निष्प्रयोजनः श्रमः सेवा यस्य
तादृशः, तदुपरि तदनन्तरम् अहं द्राक् मङ्गल्य वैश्यकर्म वाणिज्यमाश्रितः श्रितः महिषमूल्यद्रव्यप्राप्त्य-
र्थमित्यर्थः । अद्येदानीं वैश्यवृत्तिसमाश्रयणानन्तरं शतं निष्काणि ; निष्कमिति द्रव्यपरिमाण-
विशेषः ; तानि वितीर्य इत्वा महिषाभिरुयान् महिषसंज्ञान्प्रभूनुपेत्य शतनिष्कैर्महिषं क्रीत्वित्यर्थः ।
तैर्महिषप्रभूभिः सम्यगुत्तमप्रकारेण परिरक्षितः संरक्षितः अहं कृतवित्तकृतज्ञः सन् तान्महिषप्रभून्
हर्षेण संतोषेण स्तौमि प्रशंसामि । अत्र कृतविद्यादिसाभिप्रायविशेषणात्परिकरालंकारः ॥ २३ ॥

त्वं क्रीतोऽसि मया पणैः कतिपयैर्भर्तुं कुटुम्बं निजं

त्वं तु प्राग्धमर्णतामिव भजन्स्वं क्लेशयित्वा वपुः ।

नानाधान्यसमुद्भवैर्यदकरोस्त्वं मां तथा निर्वृतं

तत्ते श्रीमहिषाद्भुतैरुपकृतैः क्रीतोऽस्मि मूल्यं विना ॥ २४ ॥

त्वमिति । मया कतिपयैः पणैर्मूल्यद्रव्यैः त्वं निजं स्वीयं कुटुम्बं कलत्रादिकं भर्तुं पाल-
यितुं क्रीतोऽसि क्रयवश्योऽसि । त्वं तु त्वमपि प्राक्पूर्वकाले अधमर्णतां पूर्वं धनप्राहृताम्,
'धनमर्णाधमर्णो द्वौ प्रयोक्तृप्राहकौ क्रमात्' इत्यमरः । भजन्निव प्राप्त इव स्वं स्वकीयं वपुः
शरीरं क्लेशयित्वा नानाधान्यानां नानाविधप्रीत्यादीनां समुद्भवैः प्रादुर्भावैः मां तथा निर्वृतं सर्वो-
त्तमसुखिनमकरोः कृतवान् तत्तस्मात् हे महिष, अद्भुतैः श्रेष्ठैरुपकृतैरुपकारैर्मूल्यं विना क्वयं विना
अहं क्रीतोऽस्मि । त्वत्कृतोपकारैस्त्वद्रश्योऽस्मीत्यर्थः ॥ २४ ॥

त्वं बद्धोऽसि हि मद्गुणैर्दृढमहं बद्धोऽस्मि च त्वद्गुणै-

स्त्वं मां रक्षसि सैरिभोत्तमसखे रक्षामि च त्वामहम् ।

इत्यन्योन्यकृतोपकारमुदितावावामिह द्वावपि

स्थास्यावः शरदां शतं द्रुतममी नश्यन्तु नः शत्रवः ॥ २५ ॥

त्वं बद्ध इति । मद्रुणैर्मत्संबन्धिपार्श्वैर्वद्धोऽसि । अहं चाहमपि त्वद्रुणैस्त्वदीयधन-
धान्यसंपादनरूपैर्वद्धो वश्यः । हे सैरिभोत्तमसखे सैरिभवरमित्र, त्वं मां रक्षसि अहं त्वां रक्षामि
इत्येवंप्रकारेणान्योन्यकृतैः परस्पररचितैरुपकारैर्मुदितौ संतुष्टौ । आवां द्वावपि शरदां वत्सराणां
शतं स्थास्यावः चिरं जीवावः । नः अस्माकं शत्रवो वैरिणः द्रुतं शीघ्रं नश्यन्तु स्त्रियन्ताम् ॥ २५ ॥

एवं दृष्टाधिकारिणां स्वरूपं वर्णयित्वा कृषिमुख्यसाधनं महिषमेव स्तोत्यष्टादशभिः—

स्तोतुं त्वां महिषाधिराज सुगुणं दीदांसते धीर्मम

त्वं च स्तुत्यतया प्रबन्धवचसां योग्योऽसि किं नन्वहम् ।

चित्तोन्मचनरेन्द्रदुर्गुणधटामिध्यास्तबोपक्रमै-

र्वाग्भिः पर्युषिताभिरद्य भवतः कुर्वे नुतिं क्षम्यताम् ॥ २६ ॥

स्तोतुमिति । हे महिषाधिराज, सुगुणमन्याजोपकारिणं त्वां स्तोतुं प्रशंसितुं मम
धीर्बुद्धिः दीदांसते इच्छति । त्वं च त्वमपि प्रबन्धवचसां ग्रन्थवचनानां स्तुत्यतया शंसनीयत्वेन
योग्योऽसि किं नु । अन्वहं प्रत्यहं वित्तेन धनेन उन्मत्ता भ्रान्ताः । कृत्याकृत्यविवेकान्या इति
यावत् । नरेन्द्रा राजनः तेषां ये दुर्गुणाः खलजनसंग्रहदुरभिमानीत्वादयः तेषां या घटा समूहस्तस्या
यो मिध्यास्तबोऽसत्प्रस्तुतिः तस्योपक्रमैः श्रमैः पर्युषिताभिः कलुषिताभिः वाग्भिर्वचनैः नुतिं स्तुतिं
कुर्वे करोमि । क्षम्यताम्, अपराध इति शेषः । महाप्रभूणां नरस्तुत्यनन्तरं स्तुतेरयुक्तत्वात्तज्जनित-
पराधः संभवतीति भावः ॥ २६ ॥

तानेव सुगुणानाह—

शम्बाकारुषिषाणशित्तिरियदामुञ्जालिशम्बालिका-

सूचीकारुविशेषकोद्रवातिलश्यामाकगोधूमकान् ।

त्वं सिद्धार्थकुलुत्थमुद्रतुवरीनिष्पावमाषादिकं

तं तं कालमुपेत्य सैरिभपते निष्पाद्य संरक्ष नः ॥ २७ ॥

शम्बेति । कारुविशेषेत्यन्तं द्राविडभाषाप्रसिद्धधान्यविशेषाः । सिद्धार्थः श्वेतसर्पः
'सिद्धार्थस्त्वेष धवलः' इत्यमरः । अन्यत्स्पष्टम् । तं तं कालं तत्तद्धान्योत्पत्तिसमयमुपेत्य प्राप्य
पूर्वोक्तधान्यविशेषान्निष्पाद्य जनयित्वा हे कासरपते, त्वं नोऽस्मान् रक्ष पाळय ॥ २७ ॥

खलदोषास्त्वयि न सन्तीत्याह द्वाभ्याम्—

न व्रूषे परुषं न जल्पसि मृषावादान्न गर्वोन्नतिं

धत्से प्रत्युत लाङ्गले नियमितः स्वं क्लेशयित्वा वपुः ।

मर्त्यानामनुपाधिजीवनकृते त्वं कल्पसे कासर

त्वय्येवं सति दुर्नृपाननुसरन्हन्तास्म्यहं वञ्चितः ॥ २८ ॥

न व्रूष इति । परुषं कूरं न व्रूषे न वदसि । मृषावादान् अनृतोक्तीः न जल्पसि न कथयसि । गर्वणाहंकारेण उन्नतिमौद्धत्यं न धत्से न वहसि । प्रत्युत अपि तु लाङ्गले हले नियमितः बद्धः सन्न स्वं वपुः स्वं शरीरं क्लेशयित्वा खेदयित्वा मर्त्यानां मनुष्याणाम्, अनुपाधि-
निरूपद्रव्यं यज्जीवनं तत्कृते तदर्थं त्वं कल्पसे समर्थो भवसि । हे कासर एवं पूर्वोक्तरीत्या त्वयि सति विद्यमाने दुर्नृपान् दुष्टप्रभून्नुसरन् अहं वञ्चितः, देवेनेति शेषः । 'सिद्धमन्नं परित्यज्य भिक्षामटति दुर्मतिः' इति न्यायादिति भावः ॥ २८ ॥

पैशुन्यं न हि कर्णगामि भवतो नाश्वस्यये वञ्चना-

मेकाकारतयैव तिष्ठसि सखे सर्वास्ववस्थास्वपि ।

भूपालैरलमव्यवस्थविषयैर्दिष्ट्याऽद्य लब्धोऽसि नः

श्रीमत्कासरसार्वभौम भवता नाथेन मोदामहे ॥ २९ ॥

पैशुन्यमिति । हे श्रीमत्कासरसार्वभौम पैशुन्यं पिशुनोक्तिः भवतस्तव कर्णगामि न, भवतीति शेषः । खलवचनं न शृणोषीत्यर्थः । अये महिष ! वञ्चनामतिसंधानं नाश्वसि न करोषि । एकाकारतयैव एकरूपेणैव सर्वास्ववस्थास्वपि प्रत्यक्षपरोक्षादिदशास्वपि तिष्ठसि वर्तसे । अव्य-
वस्थविषयैः नास्ति व्यवस्था मर्यादा येषां ते अव्यवस्थाः अतीतमर्यादा विषया आचारा येषां ते तथोक्तैः भूपालैः अलं पर्याप्तम् ; हे सखे दिष्ट्या देवेन नोऽस्माभिः लब्धोऽसि । अद्य-
हानीं भवता त्वया नाथेन मोदामहे दृष्ट्यामः ॥ २९ ॥

न स्वप्नेऽपि दरिद्रता प्रसजति त्वामाश्रितानां नृणां

कोशे द्रव्यचयैः पतन्ति बहवः शाल्यादयो व्रीहयः ।

इत्थं सर्वजनावनप्रतिभुवे दीनावलीबन्धवे

भूयस्यो महिषाधिराज भवते भूयासुरद्याशिषः ॥ ३० ॥

न स्वप्न इति । हे महिषाधिराज, त्वामाश्रितानां त्वदुपजीविनां नृणां पुरुषाणाम्, स्वप्नेऽपि स्वप्नदृशायामपि दरिद्रता अकिञ्चनत्वं न प्रसजति न लगति । कोशे धनधान्यागारे

द्रव्याणां सुवर्णादीनां ज्ञेयैः समुदायैः सह बहुबोद्धनेकप्रकारा ग्राहयः शास्त्रादयः पतन्ति वसन्ति ।
कर्षकाणां कोशवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । इत्थमनेन प्रकारेण सर्वेषां विश्लेषां जनानामवने रक्षणं प्रतिभुवे
ल्लप्रकाय दीनानां दरिद्राणां या आवली समूहः तस्या बन्धवे हितकराय भवते तुभ्यं भूयस्योऽधि-
का आशिष आशीर्वादा अवेदानीं भूयासुः भवन्तु ; नीरोगहृदगात्रस्वास्थ्यमिति भावः ॥ ३० ॥

नित्यं हन्त विवर्धमानसुमहादुष्प्राभवोत्साहव-

दुर्भूपालकूपालवच्युतरुशत्या कर्णनोदीर्णयोः ।

निर्व्याजं मम कर्णयोस्त्वममृतं हुंकारं चाकृथा

दिष्ट्या संप्रति सीदसीह महिष क्षेत्रेषु कृष्यन्मुखः ॥ ३१ ॥

नित्यमिति । नित्यं प्रत्यहम्, विशेषेण वर्धमानौ उपचीयमानौ सुमहानौ अतिबृह-
न्तौ दुष्प्रामयोत्तमाहौ दुष्प्रभुत्वदुरभिमानौ तद्वन्तौ ये दुर्भूपाला दुष्टा राजानस्तेषां या कृपा कण्ठा
तस्या लवो लेशस्तेन च्युता रहिता या रुशती कूरवाक्, 'रुशती वागकल्पाणी' इत्यमरः । तस्या
आकर्षणेन भवणेन उदीर्णयोर्भिन्नयोर्मम कर्णयोः श्रवणयोर्निर्व्याजं यथा तथा अमृतं सुखप्रदम्,
द्वंकारवं शब्दविशेषमकृथाः कृतवान् । हे महिष दिष्ट्या दैवेन मंप्रतीदानीं श्रेत्रेषु केदारेषु कृष्यां
कर्षणे उन्मुख उत्सुकः सन्सीदमि किञ्चिदसि च ॥ ३१ ॥

मृदावासघनोष्मभीष्मवदनक्षमापालपाशाङ्गणे-

प्राशापाशविकृष्यमाणहृदया व्यर्था स्थितिं तन्वते ।

अस्मद्गुपतिमाश्रयन्ति न बुधाः कामप्रदं सैरिषं

योऽस्मानक्षति रक्षति क्षितिफलैः सौम्यः समस्तैरपि ॥ ३२ ॥

मूढा इति । मूढा मोहं प्राप्ता आभासा निन्दिताश्च ये, धनेन द्रव्येण य ऊष्मा क्रोधाग्निः
तेन भीष्मं वदन् मुखं येषां ते तथोक्ताः, ये क्षमापालपाशाः कुत्सितप्रभवः ; 'याप्ये पाशप्' इति
कुत्सितार्थे पाशप् । तेषामङ्गणेषु चत्वरणेषु आशैव इच्छैव पाशः रज्जुस्तेन विकृष्यमाणं नीयमानं
हृदयमन्तःकरणं येषां ते तथोक्ताः बुधाः व्यर्थं निष्प्रयोजनां स्थितिं तन्वते । यो महिषप्रभुः समस्तैः
कृत्स्नैः क्षितिफलैर्धान्यादिभिः अक्षतिं निरूपद्वयं यथा तथा सौम्यः अक्रोधः सन् रक्षति पालयति, तं
कामानामिष्टानां धनधान्यादीनां प्रदं प्रकर्षेण दातारमस्मद्भूपतिमस्मद्भ्राजानं नाश्रयन्ति नानुबन्तैः ॥

गोष्ठं ते नृपमन्दिरं शकृदपि प्रायेण कस्तूरिका

पृथ्वीरेणुसमुत्करस्तु वपुषः प्रत्यक्षपिष्टातकः ।

निर्व्याजोपकृतिप्रवीणमनसो मानेन लब्धोन्नतेः

सर्वे ते महिषाधिराज तदिदं भूषाविशेषायते ॥ ३३ ॥

गोष्ठमिति । गोष्ठं बन्धनस्थानम्, नृपसन्निधौ राजगृहं, ते शक्रदपि विष्ठाऽपि कस्तूरिका
मृगमदः, वपुषः शरीरस्य पृष्ठव्या भूमेर्ये रेणवो रजांसि तेषां समुत्तरः समूहः स एव प्रत्य-
ग्रपिष्ठातकः नूतनपटवासकः 'पिष्ठातः पटवासकः' इत्यमरः । निर्व्याजा निर्निमित्ता या उपकृति-
रूपकारस्तस्मिन्प्रवीणमनसि समर्थ मनो यस्य स तथोक्तः, तस्य, मानेन संभावनेन लब्धा प्राप्ता
उन्नतिः प्रतिष्ठा यस्य तादृशस्य हे महिषाधिराज त सर्वमिदं शक्रद्वत्त्यादिकं भूषाविशेषायते भूषा-
विशेष इवाचरति ॥ ३३ ॥

हा जानुद्वयसे दुरुद्धरपदे पङ्के वहल्लाङ्गलं

पश्चाच्छुद्रकरप्रतोदघटनासंजातभूरिव्रणः ।

क्लेशं यासि हि कोशपूरणकृते राज्ञः स तु द्रुह्यति

ब्रूमः किं महिषेन्द्र ते शिव शिव त्वद्भागसर्वस्वहृत् ॥ ३४ ॥

हेति । जानुद्वयसे जानुद्वये 'प्रमाणे द्वयसञ्ज्ञप्रवृत्त्यात्रयः' इति द्वयसञ्चप्रत्ययः ।
दुरुद्धरं दुःखेनापि उद्धर्तुमशक्यं पदमङ्घ्रिर्धर्मिस्तादृशे पङ्के कर्दमे लाङ्गलं हलं वहन् पश्चात्पृष्ठभागे
शुद्रकरेण कर्षकहस्तेन प्रतोदस्य प्राजनस्य 'प्राजनं तोदतं तोत्रम्' इत्यमरः । घटनया संयो-
जनेन संजातमुत्पन्नं भूरि व्रणं यस्य स तथोक्तः त्वं राज्ञो नृपस्य कोशस्य धनधान्यामारस्य पूरण-
कृते वृद्धयर्थं क्लेशं दुःखं यासि प्राप्नोषि । स तु राजा तु त्वद्भागसर्वस्वं कृषीवलपञ्चभागान्हरतीति
तादृशः सन् हे महिषेन्द्र ते तुभ्यं द्रुह्यति । 'कुपद्रुह...' इत्यादिना चतुर्थी । शिव शिवेत्याश्चर्ये । किं
ब्रूमः ; अतो महोपकारिणस्तव सर्वस्वहरणरूपद्रोहकरणं न सांप्रतमिति भावः ॥ ३४ ॥

मूढाः केचिदुपाश्रयन्ति धनिकान्क्लिश्यन्तु नश्यन्तु वा

यो मामाश्रयते तमेव विभ्रुयामात्मप्रयासैरिति ।

मृष्टान्नैकवदान्य सैरिभपते हुंभारवव्याजतो

घण्टाघोषपुरःसरं वितनुषे सम्यक्प्रतिज्ञामपि ॥ ३५ ॥

मूढा इति । केचिन्मूढा सुगधा धनिकानुपाश्रयन्ति अनुवर्तन्ते, त इति शेषः ।
क्लिश्यन्तु खिद्यन्तु नश्यन्तु वा । यो नरः मामाश्रये अनुसरति तं नरम्, आत्मनः स्वस्य प्रयासैः
भ्रमैः कर्षणभारवहनादिभिर्विभ्रुयां विभ्रमि इत्यनेन प्रकारेण हुंभारवस्य शब्दविशेषस्य व्याजतश्छलतः

मृष्टान्नस्य भक्ष्यभोज्यादियुक्तान्नस्य एकवदान् दातुं श्रेष्ठं हे सैरिभपते घण्टायाः प्रीवावद्धाया घोषः
शब्दः पुरःसरः पूर्ववृत्तिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सम्यक्समीचीनां प्रतिज्ञां वितनुषे करोषीव ।
वस्त्रेक्षालंकारः ॥ ३५ ॥

ख्यातानाहरतु क्रतून्पि अतं क्रूरं विधत्तां तपो

योगाभ्यासमुपैतु वा कलयतां तीर्थाटनं वा पुनः ।

त्वत्संदर्शनमन्तरा न महिष प्राप्नोति लोकः शुभा-

न्हंहे पञ्चधमोऽपि सैरिभ गुणैः श्लाघ्योऽसि लोकोत्तरैः ॥ ३६ ॥

ख्यातानिति ॥ ख्यातान् प्रसिद्धान् अतं अतसंख्याकान् क्रतून् ज्योतिष्टोमादीन् आहरतु
करोतु । क्रूरं दुश्चरं तपः नियमादि विधत्तामनुष्ठीयताम् । योगस्याष्टाङ्गयुक्तचित्तवृत्तिनिरोधस्य
अभ्यासमावृत्तिमुपैतु प्राप्नोतु वा । तीर्थाटनं तीर्थस्य धनुष्कोटिप्रयागादितीर्थस्याटनं स्नानं पुनः
मुहुः कलयतां क्रियताम् । तथाऽप्येति शेषः । हे सैरिभ, त्वत्संदर्शनं त्वत्सहवासमन्तरा विना
लोको जनः शुभान् यज्ञदानभोगादीन् न प्राप्नोति । हे महिष त्वं पञ्चधमोऽपि पशुषु चतुष्पादेषु
अधमोऽपि निकृष्टोऽपि लोकोत्तरैः भुवनश्रेष्ठैः गुणैः सस्योत्पत्तिद्वारा लोकजीवनयागोपयुक्तद्वि-
निष्पादनादिभिः श्लाघ्योऽसि । हंहे इत्याश्चर्यं । स्वभावतो निकृष्टोऽपि गुणरुक्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥

त्वामादौ गणयन्ति मूढगणनप्रस्तावनायां जना-

स्ते मूढा महिमाविदस्तव न ते मृष्यामि तां वाच्यताम् ।

सस्योत्पत्तिनिदानमस्यथ हविर्मूलं सुराणामपि

ब्रूमः किं बहु कासरेन्द्र जगतामाधारतां गाहसे ॥ ३७ ॥

त्वामिति । मूढानां मूर्खानां यद्गणनं संख्यानं तस्य प्रस्तावनायां प्रसक्तो आदौ
प्रथमं त्वां भवन्तं गणयन्ति मन्यन्ते । ते गणना मूढास्तव महिमाविदः महिम्नः साहात्म्यस्य
अविदः ज्ञातारो न भवन्ति । साध्याभाववदवृत्तित्वम्, घटानधिकरणमित्यादिवत् नवो मध्यनिवेशः
साधुः । यद्वा महिमाविद इति पाठः । हे महिष तव अविदः त्वदनभिज्ञास्त्वद्गुणानभिज्ञा इति
तदर्थः । ते तव तां वाच्यतां निन्द्यताम् ; अहमिति शेषः । न मृष्यामि न सहे । सस्यानां
शास्त्रादीनामुत्पत्तौ जनने निदानमादिकारणमसि । अथापि च सुराणामिन्द्रादीनां हविषां
व्रीहिद्विसर्पिःप्रभृतीनां मूलं कारणम् ; असीत्यनुषङ्गः । जगतां भूस्वर्लोकप्रभृतीनामाधारतां पाल-
कतां गाहसे प्राप्नोषि । किं ब्रूमः किं वदामः । काव्यलिङ्गभलंकारः ॥ ३७ ॥

दुर्वाणीकममुद्यदुद्धटभटश्रेणीकरव्यापृत-

द्राघीयःस्फुटधूमवर्तिविगलद्धमान्धकारावृते ।

तन्निष्ठीवनपूतिगन्धभरिते भूपालबाह्याङ्गणे

वासक्लेशहराय सैरिमपते मन्नाथ तुभ्यं नमः ॥ ३८ ॥

दुर्वाणीकेति । मन्नाथ मद्रश्चक सैरिमपते, दुर्वाणीकाः कूरवचनाः समुद्यन्तः आगन्तु-
नामधिकेपे दत्तोद्योगाः, उद्धटा उद्धता ये भटाः भृत्याः शस्त्रधारिणस्तेषां या श्रेणी पङ्क्तिस्तस्या
ये कराः; श्रेणीशब्देन श्रेणीप्रविष्टा लक्ष्यन्ते । तेषु व्यापृता विस्तारिता द्राघीयम्भी दीर्घा स्फुटा
प्रकाशमाना, अग्निवर्धेति यावत् । धूमवर्तिः धूमपानार्थकल्पिता दशा तस्याः सकाशाद्विगलन्नि-
सरन्त्यो धूमः, तस्माद्योऽन्धकारः ध्वान्तं, तेनावृते व्याप्ते, तेषां भटानां निष्ठीवनेनाम्बुकुतेन
यः पूतिगन्धः दुर्गन्धः, तेन भरिते व्याप्ते, भूपालानां राज्ञां बाह्याङ्गणे बाह्यप्रदेशे योवासः निवा-
सः तस्मिन्, पण्डितानां दुष्टराजगृहे शोभप्रवेशाभावेन बाह्यप्रदेशे निरुक्तगुणविशिष्टे चिरावास-
संभवादिति भावः । क्लेशहराय दुःखहारिणे तुभ्यं नमः । अस्तिवति शेषः । कृषिकर्मव्यापृता-
नां किं राजाश्रयणदुःखेनेति भावः ॥ ३८ ॥

केदारे महिषीमनोजगृहमाघ्रायोन्नमयाननं

दन्तान्किचिदभिप्रदर्श्य विकृतं कूजनसुरैः क्षमां खनन् ।

प्रत्यग्रायितसूरणाङ्कुरनिभं तर्किचिदुज्जृम्भय-

आनन्दं महिषेन्द्र निर्विशसि यत्तद्द्रष्टुनेत्रोत्सवः ॥ ३९ ॥

केदार इति । केदारे शाल्यादिक्षेत्रे महिष्या मनोजगृहं मन्मथमन्दिरमाघ्राय आननं
मुखमुन्नमय दन्तान्दशनान् किञ्चिदभिप्रदर्श्य दर्शयित्वा विकृतं यथा तथा कूजन कोशन्
क्षमां भूमिं सुरैः पदाग्रैः खनन्दलयन्, प्रत्यग्रायितस्य नवोद्भूतस्य सूरणस्य कन्दविशेषस्य 'अशोन्नः
सूरणः कन्दो गण्डीरस्तु समशिला' इत्यमरः । अङ्कुरनिभमङ्कुरसदृशं तादृशं तत्; स्वीयलिङ्ग-
मित्यर्थः । किञ्चिदुज्जृम्भयन् बहिः कुर्वन् हे महिषेन्द्र त्वमानन्दं संतोषं निर्विशसि
प्राप्नोषीति यत्तद्द्रष्टुणां नेत्राणामुत्सवः संतोषः । अनेन च भवतैव जनानां नेत्रानन्दोऽपीति
भावः ॥ ३९ ॥

पर्णानां पयसां च नित्यमशनैः कालं क्षिपन्वर्तसे

निष्कम्पस्तपसि स्थितोऽसि निभृतं त्वं पर्णशालान्तरे ।

शेषे स्थण्डिल एव चानुदिवसं द्विस्त्रिंशद्वज्रस्यपि

प्राथम्यं किं तव कासरेन्द्र यद्वेषश्चर्या समालम्बसे ॥ ४० ॥

पर्णानामिति । पर्णानां दलानां पयसां जलानां च नित्यं प्रत्यहमशनैर्मक्षणेः कालं समयं श्लिषन्मयन्वर्तसे तिष्ठसि । निष्कम्पः सन्निश्चलः सन् तपसि माघमासे 'तपा माघेऽथ फाल्गुने' इत्यमरः । भूमावेव पर्णशालान्तरे उदजमध्ये निभृतं स्थितोऽसि वर्तसे । अनुदिवसं प्रतिदिनं स्थण्डिल एव शेषे स्वपिषि । द्विस्त्रिंशद्विंशवारं निमज्जसि स्नासि । हे कासरेन्द्र ऋषेश्चर्या मुनिचर्या यद्यस्मात्समालम्बसे अङ्गीकरोषि ; सोऽपि ऋषिः पर्णजलाद्याहारं कृत्वा पर्णशालायां तपः करोति । प्रतिदिनं प्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु स्नाति । तस्मात्तव किं प्राथम्यम् ? अभिलषितं किमस्तीति शेषः ॥ ४० ॥

शीतं वारि सरोग एव हि पिबस्याकण्ठमत्यादरा-

संतोषेऽप्यतनुप्रमोदभरितो न ग्राम्यधर्मोऽज्ज्ञतः ।

यच्चित्रं सुखसंनिपातरहितः पुष्पासि पुष्टिं तनौ

तन्मे ब्रूहि किमौषधं महिष रे श्लाघ्यं त्वया भक्षितम् ॥ ४१ ॥

शीतमिति । शीतं शीतलं वारि जलं सरः कासारं गच्छतीति सरोगः, आकण्ठं कण्ठ-पर्यन्तमत्यादरात्पिबसि पासि । सरोगस्य रोगयुक्तस्य शीतोदकपानं संनिपातरोगप्रदमिति वैद्य-शास्त्रप्रसिद्धम् । त्वं तु सरोग एव शीतं वारि पिबसि ; तथाऽपि संनिपातरहित इत्यौषधं भक्षित-मित्यनुमीयत इत्यर्थः । संतोषेऽपि सूर्यकिराणादिनाऽत्यन्तौष्मण्यप्यतनोर्मन्मथस्य प्रमोदेन संतोषेण भरितः सन् ग्राम्यधर्मेण निधुवनेन 'व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम्' इत्यमरः । नोज्ज्ञ-तः न त्यक्तः । अत्र संतापसमये स्त्रीसङ्गमनिषेधो वैद्यके; यथा—'तरुणवधर्ममध्ये तु युवतीसङ्ग-मेन च । जायते दारुणो दोषो ह्यङ्गवैकल्यकम्पदः ॥ वक्षोऽन्तरे च संतापः प्रलापोत्यापसंभ्रमः । पाणिपादतले शैत्यं दोषः स्त्रीसङ्गजो भवेत् ॥ तदूरुजेन रक्तेन नेत्रयो रञ्जयेत्कणान् । सद्यस्तदोष-शान्तिः स्यादात्रेयमुनिभाषितम् ॥' इति । यद्यस्मात्सुखसंनिपातेन रोगविशेषेण रहितः सन् तनौ शरीरे पुष्टिं वृद्धिं पुष्पासि । चित्रमित्याश्चर्यं । तत्तस्मात् रे महिष किं श्लाघ्यं प्रशस्तमौषधं सेवि-तं पथ्यादिना भक्षितं तन्मे ब्रूहि वद ॥ ४१ ॥

स्वीयोत्सङ्गसमाधिरूढमधिकामक्तिं वदन्नात्मजं

बालं च प्रमदान्वितः सुखमहो निद्राणि निश्चिन्तधीः ।

दुर्भूपास्यमपास्य नैककृतिना प्रारब्धलब्धेन च
प्रीतिस्तिष्ठसि कासरेश्वर भवद्गार्हस्थ्यमेवाद्भुतम् ॥ ४२ ॥

स्वीयेति । स्वीयोत्सङ्गे स्वाङ्कप्रदेशे समारूढमारुह्य स्थितम्, अधिका बह्वी आसक्तिः प्रीतिर्यस्य तथोक्तम्, बालं शिशुमात्मनः सकाशाज्जायत इति तादृशं वहन्प्रमदया स्त्रिया महिष्येति यावत् । मत्त इत्यपि ध्वन्यते । निश्चिन्ता निर्विचारा धीर्ज्ञानं यस्य तादृशः, सुखं निद्रासि स्वपि-
षि । दुर्भूपानां दुष्टप्रभूणामास्यं सुखमपास्य परित्यज्य, शूद्रप्रभुसुखावलोकनमकृत्वेत्यर्थः । नैका अनेकप्रकारा कृतिः प्रयत्नो यस्य स तादृशः तेन प्रारब्धेन प्रारब्धकर्मणा लब्धं प्राप्तं तेन प्रीतः संतुष्टः सन् तिष्ठसि वर्तसे । हे कासरेश्वर भवत्संवन्धि यद्गार्हस्थ्यं गृहस्थधर्मस्तदेवाद्भुतं श्रेष्ठम्, अद्भो इत्याश्चर्ये ॥ ४२ ॥

नित्यं दुर्धरदुर्मुखादिसहितः शृङ्गाग्रकृष्टाचलः

प्रायस्त्वं महिषः स एव भुवने हन्तावतीर्णः पुनः ।

किं तु प्राप्तयुगानुरूपचरितः सर्वोपकारी भवा-

न्भ्रातः कासरवर्य निर्जरगणाः कुर्वन्तु ते मङ्गलम् ॥ ४३ ॥

नित्यमिति । नित्यं प्रत्यहम्, दुर्धरदुर्मुखादिभिरसुरविशेषैः सहितो युक्तः, दुर्धरं दुःखेनापि धर्मशक्त्यं यद्दुर्मुखं कुम्भितमुखं तेन युक्त इति प्रकृतार्थः । शृङ्गाग्रेण विषाणाग्रेण कृष्टः अचलः पर्वतो येन स तादृशः, त्वं स एव युगान्तरप्रसिद्धमहिषासुर एव पुनरपि प्रायः प्रायेणावतीर्णोऽसि, अवतारं प्राप्तवानसि । तर्हि कथं न लोकानुत्सादयसीत्यत आह—किं त्विति किं त्वपि तु प्राप्त अधिगतो यो युगः कलिः, गलघट्टदारुविशेषश्च, तस्यानुरूपं योग्यं चरितमा-
चरणं यस्य स तादृशः । तथा च कलियुगे महिषासुरोपद्रवं जनाः सोढुं न शक्नुवन्सीति मत्वा सौम्यरूपोऽसीत्यर्थः । प्रकृते लाङ्गलवद्धस्य लोकोपकारं विना किमन्यत्कार्यमिति भावः । भवान्सर्वो-
पकारी सस्योत्पत्तिदेतुत्वात्, भवतीति शेषः । हे भ्रातः, कासरवर्य, निर्जरगणा देवसमूहास्ते
सर्व मङ्गलं शुभं कुर्वन्तु तन्वन्तु, न तु महिषासुरबुद्ध्या द्वेषमिति भावः ॥ ४३ ॥

पीत्वा वारि सरोवरेषु विपिने त्वैरं चरित्वा तृणा-

न्या कल्यादपि चापराह्वविगमात्कृष्टा महीं सर्वतः ।

ये रश्मन्त्यनपायमेव भुवनं संत्यज्य तान्सैरिभा-

न्धिग्धिग्दुर्धनिगर्दमान्मृगयते सेवार्थमज्ञो जनः ॥ ४४ ॥

पीत्वेति । सरोवरेषु कासारश्रेष्ठेषु वारि जलं पीत्वा, विपिने अरण्ये स्वैरं स्वच्छन्दं
वृणानि चरित्वा भक्षयित्वा, आ कल्यादपि प्रातःकालप्रभृति 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कलयम्' इत्यमरः ।
आ च अपराह्विगमात् अपराह्वनिवृत्तिपर्यन्तं सर्वतोऽभितः सही भूमिं कृष्ट्वा विलिख्य अनपाय-
मेव निरुपद्रवमेव यथा भवति तथा भुवनं जनम्, 'लोकस्तु भुवने जने', ये सैरिभाख्यप्रभवः
रक्षन्ति पालयन्ति, तान्सैरिभान्संत्यज्य परित्यज्य दुर्धनिन एव गर्दभा रासभाः, कृत्याकृत्यविवेक-
शून्यत्वेन रासभवन्निन्द्या इत्यर्थः । अहो मूढो जनः सेवार्थमनुसरणार्थं मृगयते अन्वेपते । तं
जनं धिक् विगिति निन्दायाम् ॥ ४४ ॥

उद्दामद्विरद्वयद्वयसतामृच्चैर्बलं निस्तुलं

दुर्भेदाद्भुतफालभूमिदलनेष्वग्रेसरत्वं तथा ।

तत्सर्वं महिषावतंस कृषिभिः संसारपोषार्थिनो

मन्ये हन्त पचेलिभामिह पुनर्मद्भागधेयोन्नतिम् ॥ ४५ ॥

उद्दामेति । उद्दाममुन्नतं यद्विरद्वयं गजद्वयं प्रमाणं यस्य स उद्दामद्विरद्वयद्वयसः,
तस्य भावस्तत्ता ताम्, 'प्रमाणे द्वयसज्जन्तकमात्रचः' इति द्वयसच्प्रत्ययः । निस्तुलमनुपमम्,
उच्चैरधिकं बलं तथा दुर्भेदः कठिनः अद्भुतः समीचीनो यः फालः कृषकलाङ्गलम्, तेन भूमि-
दलनेषु भूविदारणेषु अग्रेसरत्वं मुख्यत्वं तत्पूर्वोक्तं सर्वम्, हे महिषावतंस, कृषिभिः कर्षणैः संसा-
रस्य पुत्रमित्रकलत्रादेः पोषं पालनमर्थयत इति तादृशस्य मे भागधेयस्य दैवस्योन्नतिमुच्छ्रयम्;
'दैवं दिष्टं भागधेयम्' इत्यमरः । पचेलिमां परिपक्वां मन्ये । हन्तेत्याश्चर्ये ॥ ४५ ॥

मूर्ता किं तमसां छटा किमथवा नीलाचलो जङ्गमो

जीमूतः किमु संचरिष्णुरवनौ पादैश्चतुर्भिर्युतः ।

इत्येवं किल तर्कयन्ति मसृणस्त्वं मांसलः श्यामलो

येषां सैरिभमण्डलेश्वर दृशां पन्थानमारोहासि ॥ ४६ ॥

मूर्तेति । तमसामन्धकाराणां छटा समुदायः मूर्ता किं मूर्तिमती किम् ? नीलाचलः
नीलपर्वतः जङ्गमः संचरिष्णुः किम् ? जीमूतो मेघः संचरिष्णुः संचारशीलः, अवनौ भूमौ
चतुर्भिः पादैर्युतः किमु ? हे सैरिभेश्वर, मसृणः कर्कशः, 'मसृणः कर्कशे स्निग्धे' इति विश्वः ।
मांसलो मांसभरितः श्यामलो नीलवर्णस्त्वं येषां जनानां दृशां दृष्टीनां पन्थानं मार्गमारोहसि
प्राप्नोषि ; त इति शेषः । ते इति पूर्वोक्तरीत्या तर्कयन्ति विचारयन्ति । संदेहालंकारः ॥ ४६ ॥

श्रान्तं श्रान्तमथापि निर्दयममी काष्ठैः करिषैरपि

मन्यङ्गेषु जनास्तदेतदखिलं दुःखं क्षमामूलकम् ।

इत्यालोच्य रूपेव सैरिभपते सीराञ्चलेन क्षमा-

मुन्मूल्य प्रसभं करोषि कणशस्तां नीरसस्योचिताम् ॥ ४७ ॥

श्रान्तं श्रान्तमिति । श्रान्तं श्रान्तं श्रान्त्वा श्रान्त्वा स्थितमिति शेषः । अथापि निर्दयं यथा तथा अमी जनाः काष्ठैर्दण्डैः करिषैर्गोमयैः शुष्कैः 'गोविट् गोमयमस्त्रियाम् । तत्तु शुष्कं करी-पोऽस्त्री' इत्यमरः । अङ्गेष्ववयवेषु सन्ति ताडयन्ति । तदेतदखिलं सर्वं दुःखं क्षमामूलकं भूमूलकम् ; दण्डकरीषादेर्मृण्मयत्वादिति भावः । इत्येवंप्रकारेणालोच्य रूपेव कोपेनेव सीराञ्चलेन हलाग्रेण क्षमां कणशः उन्मूल्य समूलमुत्पाद्य तां क्षमां नीरसस्य रसरहितस्य तृणदेरुचितां योग्यां करोषि कुरुषे । 'सुदुर्हि परिभूयते' इति क्षमाशब्दशक्तिमूलध्वनिः । नीरेण वर्धमानसस्योचितां करोषीति भावः ॥

ये ये भुव्यपमृत्युना वत मृताः पूर्णायुषो जन्तवः

शिष्टेनैव तदायुषाऽतिमहता त्रैलोक्यरक्षाभ्रमः ।

आयुर्दीर्घमरोगतामविकलामङ्गेषु पुष्टिं वह-

अस्मान् रक्ष लुलायराज नवधान्यानीह निष्पादयन् ॥ ४८ ॥

ये य इति । ये ये पूर्णायुषो दीर्घायुष्परिमाणा जन्तवः भुवि भूलोके अपमृत्युना अकालमृत्युना मृताः मरणं प्राप्ताः । वतेति खेदे । अतिमहताऽतिविस्तृतेन तेषां मृतानां सर्वेषामायुषा आयुःशेषेण त्रैलोक्यस्य भूभुवःसुवस्त्रिभुवनस्य रक्षायां क्षमः शक्तः दीर्घं चिरावस्थायि आयुरायुष्यमरोगतां नीरोगतामविकलां समग्रां पुष्टिं देहवृद्धिं च वहन् नवधान्यानि निष्पादयन्, त्वमिति शेषः । हे लुलायप्रभो अस्मान् रक्ष पालय ॥ ४८ ॥

माहात्म्यं तव वर्णये कियदिति स्तुत्युक्तिवर्त्मतिगं

त्वत्कल्याणगुणानुरूपमधिकग्रीत्या समात्यादरात् ।

अर्थाः शब्दचयाः सदाऽहमहमित्यग्रे स्फुरन्त्यङ्गुताः

स्त्रीकुर्यां कमिव त्यजामि कमिव श्रीमल्लुलायप्रभो ॥ ४९ ॥

माहात्म्यमिति । हे श्रीमन् लुलायप्रभो, इति पूर्वोक्तप्रकारेण वक्ष्यमाणप्रकारेण चेत्यर्थः । तव ते स्तुत्युक्तेः स्तोत्रोक्तेः यद्वर्त्म मार्गस्तदतिगमतिक्रम्य गच्छतीति तादृशं त्वत्कल्याण-

गुणानां त्वदीयशोभनगुणानामनुरूपं माहात्म्यं पूज्यत्वं कियद्वर्णयामि । अवाक्यमनसमोचरमहिष-
शालिनस्तव वर्णनं कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । मम अत्यादरादतिविश्वासात्, अधिकप्रीत्या बहु-
संतोषेण । अर्थाः पदार्थाः वाक्यार्थाश्चाद्भुताः श्रेष्ठाः, तथा शब्दचयाः श्लिष्टशब्दसमुदायाः, सदा
सर्वकालमहमहमित्यग्रे पुरतः स्फुरन्ति प्रतिभान्ति, कमिवार्थं शब्दं वा स्वीकुर्यामङ्गीकुर्यामि ; कमिव
त्यजामि । शब्दार्थानां बहुप्रकारेण प्रतिभासमानानां कृत्स्नवर्णनं दुष्करमिति भावः । तथा च लोका-
रीत्या पञ्चधमस्य महिषस्य वर्णयितुमशक्यत्वेऽपि स्वप्रतिभाया एतत्प्रबन्धरचनमत्यल्पमिति
भावः ॥ ४९ ॥

तिष्ठन्तु क्षितिपा धनान्धतमसप्राग्भारदूरीभव-

त्कृत्याकृत्यविवेकमत्तहृदया नैवाश्रये तानहम् ।

एहि त्वं सरसीतटं तव पुनर्मूर्धामभिषेकं जलै-

रस्मत्संवसथावनाय करवै राजेव संरक्ष माम् ॥ ५० ॥

तिष्ठन्तिविति । धनमेवान्धतमसं गाढान्धकारस्तस्य प्राग्भारेणाधिक्येन दूरीभवन् तिरो-
भूतो यः कृत्याकृत्यविवेकः सदसद्विवेकः, विहितानुष्ठाननिषिद्धत्यागधीरिति यावत् । तेन मत्त-
मुन्मत्तं हृदयं चित्तं येषां ते तथोक्ताः, क्षितिपा राजानः तिष्ठन्तु वर्तन्ताम् । तान्मत्तहृदयानहं
नैवाश्रये नैवानुसरामि । त्वं सरसीतटं कासारतीरमेष्ट्यागच्छ, तव पुनरस्मत्संवसथावनाय त्वत्सहस्य-
वनाय रक्षणाय जलैर्मूर्धामभिषेकं करवै करोमि । त्वमित्यनुषङ्गः ; मां राजेव समीचीननृप इव रक्ष
पालय ॥ ५० ॥

भूपो भूप इतीव किं न्वनुगता जातिर्घटत्वादिव-

ङ्गमावस्ति य एव रक्षति जनान् राजा स एव स्वयम् ।

किं भूमीपतयः शरारव इमे क्रूराः किराता इव

प्रायः सार्वजनीन कासरपते राजा त्वमेवाभि नः ॥ ५१ ॥

ननु राजशब्दवाच्यक्षत्रियस्यैव 'राजानमभिषिञ्चति' इत्यभिषेकविधानात्कथं महिष-
स्य मूर्धामभिषेक इत्यत आह—भूप इति । भूपो भूपः, अयं भूमिपालोऽयं भूमिपाल इत्यनुगता
क्षत्रियमात्रानुस्यूता घटत्वादिवद्धटत्वपटत्वादित्जातिरिव ; भूपत्वजातिरित्यर्थाल्लभ्यते । भूमौ
भूलोके, राजधर्माभिषेकादिप्रयोजकतयेति शेषः । अस्ति किं नु ? वर्तते किम् ? नास्ती-
त्यर्थः । अनुगतजातिमङ्गीकृत्य तस्यैव राजधर्माभिषेकप्रवृत्तिप्रयोजनकत्वाङ्गीकारे महिषस्य

मूर्धाभिषेकानुपपत्तिः, तस्य 'राजानमभिषिञ्चति' इति शास्त्रान्तर्गतराजशब्दार्थत्वाभावात् । किं स्वयं देव प्रजापालनादि राजधर्मप्रयोजकम्; तदेव राजपदप्रवृत्तिनिमित्तमपीति महिषस्यापि मूर्धाभिषेको युज्यत एवेति भावः । तदेवाह—य इति । य एव जनलोकान् रक्षन्ति पालयन्ति स स्वयं राजा भवतीति शेषः । रुढ्योगानाक्रान्तविषयत्वादिति भावः । मनुष्यजातीयस्य राजशब्दार्थत्वं न संभवतीति मत्वाऽऽह—किमिति । किराता निषादा इव क्रूराः कठिनचिन्ताः शरारवो घातुकाः 'शरार्घातुको हिंस्रः' इत्यमरः । इमे दृश्यमाना भूमीपतयः भूपाः किमित्यर्थः । सार्वजन्यो सर्वोपकारक, हे कासरपते ! त्वमेव नोऽस्माकं राजाऽसि । मनुष्यजातीयानां रक्षकस्वरूपयोगानाक्रान्तत्वादिति भावः । अत्र भीमांशकाः—राजपदं न प्रजापालनप्रवृत्तिनिमित्तकम् । किं तु क्षत्रियत्वजातिनिमित्तकमेव, प्रजापालनस्याभिषेकोत्तरभावित्वेनाभिषेकविधौ 'राजानमभिषिञ्चति' इति राजशब्दप्रयोगात् । तस्य कर्मणीत्यधिकृत्य 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' इति स्मृत्या पुरोहितादिगणपठिताद्वाजशब्दाद्यगादिविधानेन राज्यशब्दस्य राजशब्दप्रसिद्धिपूर्वकत्वाच्च गतेर्द्विविधप्रयोगाच्च राजशब्दः क्षत्रियवचन एव । निर्णीतं चेदं भेदलक्षणे तृतीयचरणे 'अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्' इत्यधिकरणे श्रीमदाचार्यशवरस्वामिभिरिति कथं राजशब्दस्य प्रजापालननिमित्तकत्वं कविनाऽभ्यधीति वदन्ति । अत्र ब्रूमः, राजशब्दस्य क्षत्रियपरत्वेन तदधिकरणे निर्णीतत्वेऽपि 'राजानमभिषिञ्चति' इत्यादिना विधीयमानराजधर्मप्रवृत्तौ प्रजापालनमेव निमित्तम्, न तु जातिः, क्षत्रियमात्रस्याभिषेकादिधर्मप्रस्थापत्तेः । न चाधिकरणविरोधः । 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यस्य राजशब्दस्य प्रजापालनयुक्तक्षत्रियपरत्वस्यैव तदधिकरणनिर्णीतत्वेन तदधिकरणे योगपरित्यागाभावात् । अस्तु वा तदधिकरणे योगपरित्यागः, तथाऽभिषेकादि; भित्ताक्षरायां 'व्यवहारान्तुपः पश्येद्राज्ञा समासदः कार्याः, अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा' इत्यादौ क्षत्रियादयोऽपि राज्याधिकारं कुर्वन्नेतादृशधर्मेऽधिक्रियत इति स्पष्टमेव प्रजापालनस्यैव तद्धर्मव्यवहारपरिच्छेदादिनिमित्तत्वमभिहितमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५१ ॥

सानन्दं महिषीशतं रमयसे मूर्धाभिषिक्तोऽन्वहं

त्वं बालव्यज्जनावधूतिमसकृत्प्राप्नोषि शृङ्गान्वितः ।

किं च त्वां प्रकृतिं न मुञ्चति तृणप्रायं जगत्पश्यासि

स्वस्ति श्रीमहिषेन्द्र तेऽस्तु नियतं राजा त्वमेवासि नः ॥ ५२ ॥

सानन्दमिति । हे महिषेन्द्र ते तव नियतं सार्वकालं स्वस्त्यस्तु शोभनं भवतु । महिषस्याङ्गीकारार्थनायां हेतुमाह—राजा त्वमेवासि न इति । नोऽस्माकं त्वमेव राजाऽसि;

नान्यो मनुष्यजातीय इत्यवधारणार्थः; पूर्वश्लोकेनैव निराकृतत्वादिति भावः । तथा च राज-
लक्षणयुक्तत्वान्महिषस्याशीःप्रार्थनं युक्तमित्याशयः । कथं महिषे राजलक्षणम् ? ब्रूह—सानन्द-
मिति । आनन्देन सहितं यथा भवति तथा महिषीणां शतम्, शतमित्युपलक्षणम्, सहस्रमयुतं वेति
बोद्धव्यम् । रमयसे क्रीडयसे । अन्वहं प्रत्यहं मूर्ध्नि शिरसि अभिषिक्तः स्नापितः, बालमेव व्यजनम्,
तस्यावधूतिं चालनम्, असकृत्पुनः पुनः प्राप्नोषि । शृङ्गाभ्यां विषाणाभ्यामन्वितो युक्तः । किं च
स्वां प्रकृतिं स्वकीयं जाह्न्यादिस्वभावं न मुञ्चसि न त्यजसि । तृणप्रायं तृणप्रचुरं जगत्पश्यसि
ईक्षसे; भक्षणार्थमिति भावः । ‘प्रायो वयसि बाहुल्ये तुल्यानशनमृत्युषु’ इत्यमरः । राजपक्षे—
महिषीणां कृताभिषेकाणां स्त्रीणाम्; ‘कृताभिषेका महिषी’ इत्यमरः । शते सहस्रे वा परिगणिते
रमयसे । अन्तःपुरस्त्रियः यथा संभोगादिना तुष्यन्ति, तथा कलाशास्त्रोक्तप्रकारेण तासां प्रीत्यति-
शयं जनयति । ‘मूर्धाभिषिक्तो राजन्यः’ इत्यमरः । बालं चामरं व्यजनं तालवृन्तादिकं तयोरव-
धूतिम्; शृङ्गेण प्रभुत्वेनान्वितः; ‘शृङ्गं प्रभुत्वे’ इति विश्वः । स्वां प्रकृतिं स्वकीयराज्याङ्गं
स्वान्ध्यामात्यादिकम्; ‘राज्याङ्गानि प्रकृतयः’ इत्यमरः । जगद्भुवनं तृणप्रायं तृणसदृशं यथा भवति
तथा पश्यति । जनेष्वैश्वर्याद्यल्पत्वेन तत्र राजस्त्वृणवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । अत्र स्वस्त्यस्त्वित्याशिषं
प्रति राजत्वस्य हेतुत्वेन हेतुप्रता साकं हेतुवर्णनाद्वैतलंकारः । त्वमेव राजाऽसीत्यत्र रूपकालंकारः ।
रूपकस्य चैवकारणान्यत्र मनुष्ये राजत्वस्यापह्नुवादपह्नुत्वलंकारः । तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गो-
ऽप्यलंकारः । रूपकविधया प्रतीतस्य राजत्वस्य सानन्दमित्यादिभिः समर्थनात्काव्यलिङ्गमलंकारः ।
तस्य च श्लेषोत्थापितत्वाच्छ्लेषालंकारः । शतसंख्यायामुपलक्षणत्वेनासकृदन्वहमित्यादिपदैर्महिष-
स्याधिक्यप्रतीतेर्विशेषालंकारो व्यज्यते । सानन्दमन्वहमिति मकारानुप्रासात्मकः शब्दालंकारः ।
एवं माधुर्यादेर्गुणस्यापि प्रतीतिर्बोध्यः । तथा च —‘काव्यं ह्यदुष्टौ सगुणौ शब्दार्थौ सदलंकृती’
इति काव्यलक्षणम्, ‘वाच्यातिशायि व्यङ्ग्यं यदुत्तमं तद्वनिश्च सः’ इत्युत्तमकाव्यलक्षणमिति
काव्यप्रकाशोक्तं स्फुटतरमिति संक्षेपः ॥ ५२ ॥

धात्र्युत्सङ्गतले विमुञ्चसि बहुविष्णुमूत्रमस्तत्रपं

धत्से नाप्यपलालमास्यमनिशं स्नेहेन संवदर्थसे ।

शङ्खव्यापि पयः पिबस्यनुदिनं तस्माददन्तं मुखे

वत्स श्रीमहिषेन्द्र बालकमिव त्वां वीक्ष्य नन्दाम्यहम् ॥ ५३ ॥

धात्रीति । वत्स श्रीमहिषेन्द्र बालकमिव स्थितं त्वां वीक्ष्य अहं नन्दामि संतुष्यामि ।
कथं बालकसादृश्यम् ? तत्राह—धात्र्याः शितेरुत्सङ्गतले अङ्गप्रदेशे; अनेन गृहमध्यप्रदेशो लक्ष्यते ।

विष्णुसं विष्णुमूत्रम्, अस्ता नष्टा त्रपा लज्जा यस्मिन्कर्मणि यथा भवति तथा विमुञ्चसि त्यजसि । न विद्यते पलालं यस्मिन्स्तदपलालमास्यं न धत्से । अपि तु पलालसाहितमेवास्यं धत्से इत्यर्थः, 'द्वौ नभौ प्रकृतमर्थं गमयतः' इति न्यायात् । 'पलालोऽस्त्री स निष्फलः' इत्यमरः । स्नेहेन प्रीत्या संवदयसे । शङ्खव्यापि ललाटास्थिव्यापि 'शङ्खो निधौ ललाटास्थि' इत्यमरः । पयः जलमनु-दिनं प्रतिदिनं पिबसि । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्युभयत्राप्यमरः । मुखे अदन्तं भक्ष-यन्तम् । बालकपक्षे धात्र्या उपमातुः; 'धात्री स्यादुपमाताऽपि क्षितिरप्यामलक्यपि' इत्यमरः । अपगता लाला यस्मादपलालम्, 'सृणिका स्यन्दिनी लाला' इत्यमरः । स्नेहेन तैलेन प्रत्यहं तैलाभ्यङ्गादिना संवदयसे । शङ्खव्यापि कम्बुव्याप्तम् । शङ्खो निधयन्तरे कम्बुललाटास्थि.....' इति विश्वः । पयः क्षीरम् । मुखे अदन्तं दन्तरहितम् । अत्र बालकभिवेत्युपमया श्लेषोज्जीवितवाक्यार्थः समर्थनाच्छ्लेषकान्यलिङ्गेपमानानामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करोऽलंकारः ॥ ५३ ॥

ब्रूये त्वं विविधस्वरान्बहुविधान्काण्डांश्च धत्से मुखे
प्राप्तश्चाध्ययनं पदक्रमविधिं किं चोच्चरन्गच्छसि ।
अङ्गेषु श्रममादधासि बहुधा वृत्तिं करोष्यन्वहं
तत्सत्यं महिषाधिराज सततं वेदावधानीव नः ॥ ५४ ॥

ब्रूय इति । हे महिषाधिराज सततं सर्वदा वेदावधानीव वेदावधानवानिव नोऽस्माकं भासि । कथं वेदावधानीत्यत्राह—ब्रूय इति । विविधस्वरान् मध्यमादिष्वनिभेदान्; 'मध्यमादिषु च ध्वनौ', 'उदात्तादिष्वपि प्रोक्तः स्वरः' इत्युभयत्रापि विश्वः । बहुविधाननेकप्रकारान् काण्डान् जलभेदान्; 'काण्डोऽस्त्री दण्डघाणार्धवर्गावसरवारिषु' इत्यमरः । मुखे धत्से । अयनमधि अध्ययनम्, मार्गमध्य इत्यर्थः । 'अयनं वर्त्ममार्गोऽध्व' इत्यमरः । पदानां क्रमविधिं निक्षेपविधिं प्राप्तः । किं चोच्चरन् मूत्रयन् गच्छसि । मूत्रं प्रस्राव उच्चारः' इत्यमरः । अङ्गेष्ववयवेषु, 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवः' इत्यमरः । श्रमं खेदमादधासि विमर्षि । बहुधा बहु-प्रकारेण वृत्तिं जीवनम्; 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः । अन्वहं प्रत्यहं करोषि । वेदावधानिपक्षे-विविधस्वरानुदात्तादिस्वरान्, काण्डान्वर्गान्; 'काण्डं वर्गेऽप्युदाहृतम्' इति विश्वः । अध्ययनं वेदम्, अध्ययनाभ्येययोरनतिभेदात् । पदक्रमविधिं पदक्रमयोर्विधिमध्ययनरूपम्, संहितापदक्रमा-निति यावत् । प्राप्तः, उच्चरन्नुच्चारणं कुर्वन् । अर्थाद्वेदस्य अङ्गेषु शिक्षाव्याकरणादिषु; 'शिक्षा व्याकरणं छन्दः' इत्यमरः । तथा आवृत्तिमिति भेदः । अत्रापि वेदस्थेत्यनुपङ्गः । अत्रापि पूर्वबदलंकारः ॥ ५४ ॥

मुद्राधारणदग्धचर्मकतया 'दृश्यैः किणैरङ्कितो

मध्याह्नात्परमेव मज्जसि जले सानन्दतीर्थादरः ।

शान्ताङ्गारुचिं विभर्षिं च तनौ तिष्ठन्मते दण्डिनो

मध्वाचार्यमिवाधुनाऽनुकुरुषे श्रीमल्लुलायप्रभो ॥ ५५ ॥

मुद्रेति । श्रीमल्लुलायप्रभो मध्वानामाचार्यं गुरुमनुकुरुष्व इव ; कथं ? तत्राह—मुद्रायाः प्रत्ययकारिचिह्नात्मिकाया धारणेन दग्धं चर्म यस्य स तादृशः तस्य भावो मुद्राधारणदग्धचर्म-कता तया ; 'मुद्रा प्रत्ययकारिणी' इति विश्वः । 'दृश्यैः दृश्यमानैः किणैः व्रणसंजातचर्म-विशेषैरङ्कितः ; मध्याह्नात्परमेव मध्याह्नादनन्तरमेव जले मज्जसि ; प्रातःकाले कृष्यादिकार्यव्या-पृतत्वेन तदानीं जलावगाहनासंभवात् । सानन्दं यथा भवति तथा तीर्थे आदरो यस्य सः तथा-भूतः, तनौ शरीरे शान्ताङ्गारुचिं शान्ताग्निमूलकाकान्तिं विभर्षिं । दण्डिनो दण्डवतः, मते वक्ष्ये तिष्ठन् । अन्यत्र—मुद्राधारणेन तप्तमुद्राधारणेन । मध्याह्नात्परमेव जले मज्जति ; मध्वानां वैदिक-मार्गबहिष्कृतानां प्रायेण वेदाध्ययनाभावेन शुष्कतार्किकाणां तेषां प्रातःस्नानाभावस्य सर्वलोक-प्रसिद्धत्वात् । आनन्दतीर्थ इति मध्वगुरुस्तास्मिन्नादर आनन्दतीर्थादरः तेन सह वर्तत इति सानन्दतीर्थादरः । शान्ताङ्गारेण रुचिं कान्तिं विभर्षिं । दण्डिनः संन्यासिनो मते तिष्ठन् ; तन्मते सुमतीन्द्रादिमठभेदेनैकादश्याद्युपवासस्य भेददर्शनात् । अत्रापि पूर्ववदलंकारः ॥ ५५ ॥

त्वं वाच्यमतां दधासि सहसे शीतातपौ निश्चलः

किं चिन्नैव च याचसे भुवि यथाजातात्मना तिष्ठसि ।

प्राणाकर्षकृता यमेन नियमेनारूढ एवासि च

प्रायः कासरसार्वभौम नितरां योगीव संदृश्यसे ॥ ५६ ॥

त्वमिति । हे कासर महिष नितरामत्यन्तं महायोगीव संदृश्यसे । कथं योगिसादृश्यम् ? तत्राह—त्वं वाच्यमतां मौनित्वं दधासि ; शीतातपौ शीतोष्णौ निश्चलः सन् सहसे । किञ्चिदप्य-भिलषितं नैव याचसे । भुवि भूमौ यथाजातात्मना यथाजातरूपेण ; 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिनाऽव्ययीभावः । जननकाले यादृशो दिगम्बरत्वादियुक्तस्तादृशवेपेणेति यावत् । तिष्ठसि । प्राणानां प्राणवायूनामाकर्षणं देहाग्निःसरणं करोतीति प्राणाकर्षकृत् ; तेन यमेन धर्मराजेन नियमे-नारूढः ; कृतान्तस्य महिषवाहनत्वात् । योगिपक्षे वाच्यमतां मौनित्वम् ; निदिध्यासनात्मकं

1. स्पष्टैः 2. स्पष्टैः व्यक्तैः अत एव दृश्यैः किणैः

मौनमित्यर्थः । तथा च कहेलब्राह्मणम्—‘तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य वास्येन तिष्ठासेत्
वात्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः’ इति । सहसे शीतः तपो निश्चल इत्यनेन द्रुमसदिष्णुता ।
तथा च भगवद्गीतायाम्—‘शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः’ इति । किञ्चिन्नैव च
याचस इत्यत्रापरिग्रहरूपो यमोऽभिहितः । तथा च योगभाष्ये—‘विषयाणामाजैरक्षणभ्यसङ्ग-
हिंसादिदोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रहः’ इति । भुवि यथाजातात्मनेत्यत्र परमहंसाश्रमरूपावधूत-
चर्योच्यते । प्राणानां प्राणवायूनामाकर्षकृता निरोधकृता ; प्राणायामेनेत्यर्थः । यमेनाहिंसादिना,
नियमेन शौचादिनारूढः । योगस्य ‘यमनियमाद्यष्टाङ्गोपेतत्वात् । अत्र योगपातञ्जले व्यासचरण-
भाष्यकृतः—‘यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि’ इति । यमा-
दिस्वरूपमपि तत्रैव वर्णितम् । ‘अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः’ ‘शौचसंतोषतपः-
स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः’ । तत्र ‘स्थिरसुखमासनम्’ तद्यथा— पद्मासनम्,
वीरासनम्, भद्रासनमित्यादि । ‘तस्मिन्सति निःश्वासप्रश्वासयोगेतिविच्छेदः प्राणायामः ।
सत्यासने बाह्यस्य वायोराचमनं निःश्वासः । कोष्ठस्थवायोर्निःसारणं प्रश्वासः । तयोर्गतिविच्छेदः
समयाभावः प्राणायामः इति ॥ ५६ ॥

धत्से शृङ्गयुगं प्रतप्तमभितो ^१गात्रे च चक्राङ्कनं

श्रीरामानुजमण्डलस्य सदृशं चिह्नं च धत्से मुखे ।

^२पङ्कीभूय निजप्रबन्धसमये क्रन्दस्यमन्दारवं

^३नूनं श्रीमहिषाधिराज भवसि श्रीवैष्णवाग्रेसरः ॥ ५७ ॥

धत्से इति । तत्तस्मात्कारणात् हे श्रीमहिषाधिराज, श्रीवैष्णवाग्रेसरः श्रीवैष्णवब्रह्मेष्टो भवसि
^४नूनमिति संबन्धः । कस्मादित्याह—शृङ्गयुगं विषाणयुग्मं धत्से वहसि । प्रकर्षेण तप्तमभितः
परितो ^५गात्रे देहे चक्रवदङ्कनं चिह्नं धत्से इत्यनुपङ्गः । रोगादिपरिहारार्थं महिषाणां गवां च अङ्गे
शूलचक्रार्धचन्द्राद्याकारं चिह्नं तप्तायसशलाकया कुर्वन्ति कृषीबलाः । श्रीरामानुजमण्डलस्य श्रीरूपिणी
या रामा तस्या अनुजश्चन्द्रः, तस्य यन्मण्डलं विम्बं तत्सदृशं चिह्नं मुखे धत्से । श्वेतवर्तुलावर्त-
शोभितललाटयुक्तस्य महिषस्य कृष्यादौ प्रशस्तत्वेन कृषीबलसंप्रदायो बोध्यः । ^६पङ्कीभूय पङ्क्तिस्थो
भूत्वा निजस्य स्वस्य प्रकर्षेण बन्धो बन्धनं तस्य समये काले अमन्दारवमधिकशब्दं यथा भवति तथा

१. यमाद्यष्टानियतत्वात् २. देहे ३. श्रेणीभूय ४. सत्यं ५. सत्यमिति निश्चयायै । क-
मित्यत आह— ६. देहे स्वीयदेहे ७. श्रेणीभूय एकीभूय.

क्रन्दस्यदोषयसि । वैष्णवपक्षे—शृङ्गयुगं शृङ्गसदृशरेखाद्वयम्; 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने
क्रीडानुयन्त्रके' इति विश्वः । अभित उभयत्र भुजद्वयेऽपि प्रतप्तं चक्राङ्कनम्; तेषां तप्तमुद्राङ्क-
नस्य पाञ्चरात्राद्यागमसिद्धत्वादिति भावः । श्रीरामानुजमण्डलस्य रामानुजसंबन्धिमण्डलस्य समू-
हस्य सदृशं योग्यं चिह्नं ललाटादौ मृत्तिकालेपादिकम् । निजप्रबन्धसमये स्वस्य द्वाविडप्रबन्धस्य
नालाविरप्रबन्धन्येति यावत् । वाचनसमये देवोत्सवादिबेलायां श्रेणीभूय अमन्दारवं अधिकस्वरं
यथा क्रन्दन्ते ॥ ५७ ॥

शृङ्गाग्रेण मुहुर्मुहुर्निजतनुं कण्डूयसे मौनवान्

प्राग्वंशोपहितां प्रविश्य विपुलां शालां महिष्या समम् ।

अन्तस्तिष्ठसि धूलिधूसरतनुः कृष्णाजिनाच्छादित-

स्तम्भे भासि लुलाय दीक्षित इव त्वं वाजिमेषकृतौ ॥ ५८ ॥

शृङ्गेति । शृङ्गाग्रेण विषाणाग्रेण मुहुर्मुहुर्वां बारं निजतनुं स्वकीयदेहं कण्डूयसे । मौन-
वान् प्राग्वंशोपहितां प्राचीनाप्रवंशनिर्मितां विपुलां विस्तृतां शालां गोष्ठरूपां महिष्या समं प्रविश्या-
न्तस्तिष्ठसि । प्रागमैवंशैर्गोष्ठनिर्माणे पश्चादिवृद्धिरिति शिल्पशास्त्रात्; धूलिभी रेणुभिर्धूसरा रूक्षा
तनुपस्य स तादृशः, सर्वदा कृष्यादावेव व्यापृतत्वात् । कृष्णेन नीलेन अजिनेन चर्मणा
आच्छादितस्तस्माद्धेतोः; हे लुलाय, वाजिमेषकृतौ अश्वमेधे अश्ववध इत्यर्थः । दीक्षित इवोद्युक्त
इव भासि, महिषस्य बाह्वद्विद्त्वात् । दीक्षितपक्षे—शृङ्गाग्रेण कृष्णविषाणाग्रेण, 'कृष्णविषा-
णया कण्डूयते' इति श्रुतेः । मौनवान्; 'मुष्टीकरोति वाचं यच्छति' इति श्रुतेः । प्राग्वंशेन
प्राग्वंशसंज्ञिकशालामुखायेन; 'प्राग्वंशः प्राग्वविर्गोहात्' इत्यमरः । महिष्या कृताभिषेकया,
अश्वमेधे राज्ञ एवाधिकारात् । धूलिधूसरतनुः अवभृथपर्यन्तं दीक्षितस्य स्नाननिषेधात् । कृष्णा-
जिनेनाच्छादितः; 'अजिनेन दीक्षयति' इत्यनेन कृष्णाजिनस्य विहितत्वात् ॥ ५८ ॥

ग्राह्योऽसि श्रवणादिभिः परिचयात्स्वावमर्शे कृते

मत्यज्ञानमयोऽसि किं च बृहदारण्यान्तरे दृश्यसे ।

प्रत्यक्षीक्रियसे च योगिभिरखण्डाकारवृत्त्या स्वयं

तस्मात्पुच्छमयं लुलाय परमं ब्रह्म त्वमेवासि नः ॥ ५९ ॥

ग्राह्योऽसीति । श्रवणादिभिः श्रोत्रादिभिः परिचयाद्ग्राह्यः हस्तेन ग्रहीतुं योग्यः । कर्ष-
का हि चिरपरिचयेन कर्णे गृहीत्वा पशून् लाङ्गलेषु बध्नन्ते । तत्त्वस्य महिषस्वरूपस्य

अवमर्शे विचारे कृते सत्यज्ञानमयोऽसि अज्ञानविकारोऽसि । किं च, बृहदारण्यकान्तरे महति वनान्तरे दृश्यसे । योगिभिरुपायज्ञैः ; 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । कर्षकैरिति शेषः । अखण्डाकारया महत्स्वरूपया वृत्त्या जीवनेन ; 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः । प्रत्यक्षीक्रियसे, महिषदर्शनस्य कृष्येकप्रयोजनत्वादिति भावः । तस्मात्कारणात् पुच्छमयं पुच्छ-स्वरूपं ब्रह्म त्वमेवासीति योजना । ब्रह्मपक्षे तु — श्रवणादिभिः श्रवणमनननिदिध्यासनैः साधनैर्ब्रह्मं ग्रहीतुं योग्यम् । श्रवणं नाम वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयानुकूलमानसव्यापारः । मननं नाम शब्दावधारितेऽर्थे मानान्तरविरोधशङ्कायां तन्निराकरणानुकूलितर्कात्मकज्ञानजनको मनोव्यापारः । निदिध्यासनं नाम अनादिदुर्वासनाकलुषितस्य चित्तस्य दुर्विषयेषु स्वच्छन्देन प्रवर्तमानस्य तत् आच्छिद्यत्मात्मैकतानतासंपादनानुकूलो मानसव्यापारः । न च मननादीनामेव ज्ञानरूपतया प्रसिद्धत्वेन तज्जन्यग्रहविषयत्वोक्तिरसंगतेति वाच्यम् । श्रवणादीनां ज्ञानरूपत्वे ज्ञानस्यापुरुषतन्त्रतया विधेयत्वाभावेन मन्तव्य इत्यादिविधायकतव्यप्रत्ययानुपपत्तेः । तथा हि— प्रवर्तनारूपो हि विधिः तव्यप्रत्ययार्थः ; प्रवर्तना च प्रवृत्तिफलको व्यापारः ; प्रवृत्तिश्च कृतिरूपः ; तथा च कृत्यसाधये चन्द्रमण्डलाहरणादौ प्रवृत्तिप्रवर्तनयोर्भावेन चन्द्रमण्डलमाह-र्वन्धमिति विधिप्रत्ययो लोकेवेदयोर्न प्रयुज्यते । प्रकृते च श्रवणादेर्ज्ञानरूपत्वे 'श्रोतव्यो मन्त-व्यो निदिध्यासितव्यः' इति विधिप्रत्ययानुपपत्तिः । तथा च बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणम्— 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति । अतः श्रवणादेर्ज्ञानरूपतानु-पपत्तेः श्रवणादिजन्यग्रहविषय इति युक्तमेव । ननु तर्हि दर्शनस्यापि ज्ञानत्वं न स्यात्, द्रष्टव्य इति विधिप्रत्ययश्रवणादिति चेत् ; न, तत्र द्रष्टव्य इत्यस्योद्देश्यपरत्वेन विधेयपरत्वाभावात् । निर्णीतं चेद् शारीरकभाष्यादौ आचार्यश्रीभगवत्पादैः । तथा च श्रवणादिभिः करणभूतैः संपादितग्रहविषयत्वात्, ग्राह्योऽसि श्रवणादिभिरित्युपपन्नतरमित्यन्यत्र विस्तरः । अत्र श्रवणा-दिभिर्ग्राह्य इत्युक्त्या शास्त्रयोनित्वादित्यधिकरणे 'तं त्वौपनिषदम्' 'नावेदविन्मनुते' इत्या-दिश्रुत्या ब्रह्मणो वेदैकगम्यत्वं निर्णीतमपि सूचितम् । परिचयादभ्यासात्तत्वावमर्शे तत्त्वस्य महा-वाक्यान्तर्गततत्पदलक्ष्यत्वोपलक्षितपरमात्मस्वरूपस्य ; 'तत्त्वं वाद्यप्रभेदे स्वात्स्वरूपे परमात्मनि' इति विश्वः । अवमर्शे विचारे क्रियमाणे सत्यज्ञानमयं ब्रह्म प्रतीयते ; उपक्रमादिषड्विधतात्पर्य-लिङ्गैर्वेदान्तानां निरस्तसमस्तभेदसच्चिदानन्दात्मकब्रह्मपरत्वेन महावाक्यानां निर्णीतत्वात् । यद्वा तत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्य परमात्मरूपस्येत्यर्थः ; अवमर्शे विचारे कृते सत्यज्ञानमयं ब्रह्म ; न तु नेयायिकादिमत इव ज्ञानाद्यधिकरणमिति भावः । न च ग्राह्योऽसि श्रवणादिभिरित्यनेनैवास्वार्थस्य सिद्धत्वात्पुनः परिचयादित्युक्तिर्व्यर्थेति वाच्यम् । तस्य श्रवणाद्यभ्यासपरत्वात् । तदभ्यासेनैव सत्यज्ञानानन्दात्मकब्रह्मात्मताविबोधस्य जायमानत्वात् । निर्णीतं चेद् 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्'

इत्यधिकरणे श्रीभाष्यकामचरणैः । बृहदारण्यकान्तरे बृहदारण्यक्यमहोपनिषत्मध्ये दृश्यते । न च सर्वेषां वेदान्तानामद्वितीयब्रह्मपरत्वाद्बृहदारण्यकान्तर इति विशेषग्रहणे प्रमाणं नास्तीति वाच्यम् । ब्रह्मविद्यायां वार्तिकान्तत्वं प्रसिद्धया महावार्तिकस्य तदुपरि प्रवृत्तत्वेनोत्तरमीमांसादौ बहु-
शस्तद्वाक्यस्यैवोदाहरणत्वेन, पञ्चमब्रह्मध्याययोः जल्पवादकथाभ्यामद्वितीयब्रह्मनिरूपणेन च वि-
शिष्य ब्रह्मणोच्यते । योगिभिः सनकादिभिः अखण्डाकारवृत्त्या प्रातिपदिकार्थमात्रविषयकवृत्त्या
प्रत्यक्षीक्रियते । यद्वा, संसर्गानवगाहिन्या वृत्त्या प्रत्यक्षीक्रियते । तदुक्तमाकरे— 'संसर्गासङ्गि-
सम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् । उक्ताऽखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता ॥' इति । प्रातिपदि-
कार्थमात्रपरत्वमखण्डार्थत्वमिति चतुर्थपादार्थः । महावाक्यजन्यवृत्तेर्निर्विकल्पकरूपत्वेन सिद्धा-
न्तसिद्धतया संसर्गानवगाहित्वस्य प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वस्य च युक्तत्वादिति भावः । पुच्छमव-
साधारस्वरूपम्, पुच्छशब्देनाधारलक्षणात् । अनेन वृत्तिकाराभिमतानन्दमयत्वनिराकरणेन
पुच्छब्रह्मज्ञानमेव मोक्षहेतुरिति भाष्यकारसिद्धान्तः सूचितः । अत्र प्रसङ्गाच्छिष्यानुजिघृक्षया
महावाक्यसमानाकारं वाक्यं प्रयुक्ते—'परमं ब्रह्म त्वमेवासि' इति । तत्र ब्रह्मपदवाक्यस्य विभु-
त्वादिविशिष्टस्य त्वपदवाक्येनान्तःकरणादिविशिष्टेनैकयायोगादैक्यप्रतीतिनिर्वाहाय चिन्मात्रलक्षण्या
तद्विषयकनिर्विकल्पकात्मकः शाब्दबोध इति प्राञ्जः । अन्ये तु—शब्दजन्यसंप्रकारकबोधजनित-
श्चिन्मात्रगोचरो मानसः साक्षात्कारो मोक्षहेतुः । पदद्वयबोध्यकिञ्चित्त्वत्सर्वज्ञत्वयोरैक्यासंभवेऽपि
षट्जन्यप्रतीतिविशेष्यीभूतषट्पदार्थद्वयानुगतचैतन्याभेदसंभवमात्रेणैव सामानाधिकरण्यापपत्तेर्न लक्ष-
णेति वदन्ति । सर्वथाऽपि 'परमं ब्रह्म त्वमेवासि नः' इत्यनेन महावाक्यार्थबोधसंभवात् तद्वारा
परमपुरुषार्थप्राप्तिरेतद्वन्थाध्ययनप्रयोजनमिति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥ ५९ ॥

गोत्रोद्भेदनकौशलं प्रथयसे इत्यागलालिङ्गनं

प्रत्युषे कुरुषे सकुक्कुटरवे बह्वप्सरःस्वादृतः ।

स्वस्थाने मुदितः स्वरूपगतया युक्तः श्रिया मद्रुहे

गोष्ठे तिष्ठ लुलायराज महतीं देवेन्द्रलक्ष्मीं बहन् ॥ ६० ॥

गोत्रेति । गोत्रायाः पृथिव्या उद्भेदने विदारणे कौशलं सामर्थ्यं प्रथयसे विस्तारयसि ;
'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः । प्रत्युषे प्रभाते सकुक्कुटरवे ताम्रचूडभवनियुक्ते सति इलानां
बभूवः इत्या ; 'पाश्चादिभ्यो षः' इति समूहार्थे यप्रत्ययः । तथा गळे कण्ठे आलिङ्गनमा-
कुरुषे । बह्वप्सरःस्वादृतः बहवः आपो येषु तानि तथोक्तानि, तानि च तानि सरांसि च तेष्व-
दृतः । यद्वा, अद्रियुक्तानि सरांसि अप्सरांसि बहूनि च तान्वप्सरांसि चेति विग्रहः । एवं च

१. गोत्रोद्भेदन०

M. S. 5,

अमाशान्तस्यानित्यत्वकल्पनादोषोऽपि निरस्तः । स्वस्थाने स्थावासस्थाने करीवकदैमादियुक्तेऽपि मुदि-
तः संतुष्टः । स्वस्य रूपेण स्वभावेन, 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये' इति विश्वः । गतया प्राप्तया श्रिया
संपदा युक्तो विशिष्टः । हे लुलायराज त्वं महतीं विपुलां देवेन्द्रलक्ष्मीं वहन्सन् मदृहे गोष्ठे विष्ट ।
इन्द्रपक्षे—गोत्रस्य पर्वतस्य ; 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावा' इत्यमरः । अहस्यागलालिङ्गनमिति छेदः ।
इन्द्रो हि प्रभातसमये गौतमवेषेण गौतमाश्रमं प्रविश्याहस्यां भुङ्क्त्वा गौतमेन क्षप्न इति श्रुतिस्मृति-
पुराणादिषु प्रसिद्धिः । बह्वथश्च ता अपसरसः रम्भाप्रभृतयस्तासु । स्वस्थाने स्वर्गस्थाने ; 'स्वरूपयं
स्वर्गनाक....' इत्यमरः । स्वरुणा वज्रायुधेन ; 'शतकोटिः स्वरुः शंखः' इत्यमरः ॥ ६० ॥

नित्यं धीरमनांसि कर्षसि सदा रत्यां समुत्साहवा-

न्मुग्धानामुपमाऽसि मासि तपसि ज्याकर्षणेनोज्झितः ।

सामर्ध्यं विषमेषु कर्मसु भजन्नग्रे वसन्तं स्पृश-

न्सत्यं श्रीमहिषेन्द्र मन्मथ इव प्रत्यक्षमालक्ष्यसे ॥ ६१ ॥

नित्यमिति । नित्यं प्रत्यहं धीरं यथा तथा अनांसि शकटानि, 'अनः शकटमस्त्रि-
वाम्' इत्यमरः । कर्षसि आकर्षसि । सदा सर्वकालं रत्यां क्रीडायां समुत्साहवान् प्रीतिमान् ।
मुग्धानां मूढानामुपमाऽसि दृष्टान्तोऽसि । उपमापदेन सादृश्यप्रतियोगी लक्ष्यते । 'मुग्धः
सुन्दरमूढयोः' इत्यमरः । मासि तपसि माघमासे ; 'तपा माघे' इत्यमरः । व्यायाः भूमेः ;
'क्षोणी व्या काश्यपी जितिः' इत्यमरः । कर्षणेन विलेखनेन उज्झितस्त्यक्तः ; तदानीं कृष्णा-
रम्भाभावात् । विषमेषु निम्नितेषु कर्मसु ; अभक्ष्यभक्षणादिष्वित्यर्थः । सामर्ध्यं भजन् अग्रे पुरतः
वसन्तं वर्तमानं स्पृशन् घर्षयन् हे महिषेन्द्र त्वं 'मन्मथ इव प्रत्यक्षमालक्ष्यसे । मन्मथपक्षे— धी-
राणां योगिनां मनांसि चित्तानि कर्षसि श्रोभयसि । रत्यां स्वीयभार्यायाम् ; मुग्धानां सुन्दराणाम् ;
तपोमासि व्याकर्षणे मौर्वीविकर्षणे, 'मौर्वी व्या शिञ्जिनी गुगः' इत्यमरः । नोज्झितः न त्यज-
वान् । 'उज्झ विमर्गे' इत्यस्माद्धातोर्भावे क्तप्रत्यये अर्शे आद्यच्प्रत्ययः । तथा च व्याकर्षणं नोज्झि-
तवानित्यर्थः, पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इति महाभाष्यानुसारात् । यद्वा, उज्झितं त्यागः, न
विद्यते उज्झितं यस्य नोज्झितः । न च नलोपः अङ्गुथः, नशब्दसमासाङ्गीकारेण नलोपाप्रसङ्गेरिति
दिक् । विषमाः पञ्चसंख्याकाः ये इषवो बाणास्तेषां कर्मसु संधानादिषु ; अग्रे वसन्तं वसन्ताख्य-
वृत्तम् ॥ ६१ ॥

मूर्तिं हन्त बिभर्षि नीलमसृणां नित्याभिषिक्तां नरै-

र्ग्राह्यः पञ्चपचक्रतः कलयसि त्वं बन्धमोक्षावपि ।

सुश्रेत्रश्रियमादधासि महताज्ञानेन पूज्योऽसि त-

त्सालग्राम इवावभासि नियतं श्रीकासराधीश्वर ॥ ६२ ॥

मूर्तिमिति । नीलां कृष्णां मसृणां कर्कशाम्, 'मसृणः कर्कशे स्निग्धे,' इति विश्वः । नरैर्मनुष्यैः नित्याभिषिक्तां मूर्तिं शरीरं विभर्षि । पञ्चपचक्रतः पञ्चपचक्रैः प्राङ्मः विक्रेतुं योग्यः । चक्रमिति द्रव्यपरिमाणविशेषे दाक्षिणात्यप्रयोगात् । बन्धो बन्धनं, मोक्षो बन्धनस्थानाद्गोष्ठाङ्गाङ्ग-
लाङ्गा मुक्तिः, तदुभयमपि कलयसि करोषि । महिषबन्धनमोक्षयोरन्यकर्तृकत्वेऽपि सौकर्यातिशय-
विषयस्या स्थाली पञ्चतीतिवत्प्रयोगो गौणः । सुश्रेत्रस्य उत्तमशालीश्रेत्रस्य श्रियं सस्यादिद्वारा
शोभामादधासि करोषि । महता अज्ञानेन जाड्येन पूज्यः संरक्षणीयः; विवेकिनां कृप्यादौ
प्रवृत्त्यदर्शनात् । तत् तस्मात्कारणात् सालग्राम इवावभासि । हस्तेत्याश्रये । सालग्रामपक्षे—पञ्चप-
चक्रतो प्राङ्मः, चक्राधिक्ये भगवत्सन्निधानाधिक्यात् । बन्धमोक्षो संसारापवर्गौ; सुश्रेत्रेण समीची-
नश्रेत्रेण द्वादशमूर्तिसमावेशरूपेण श्रियं सार्वभौमादिसंपत्तिम्; महता ज्ञानेन अत्युत्तमश्रद्धारूपेण ॥

गम्भीरस्तिमितो न कम्पमयसे गङ्गोऽस्यपानेन च

प्रायः किं च सदाशनक्रमकरो नित्यं नदीनोऽसि च ।

संपूर्णः पृथुरोमभिश्च भजसे वृद्धिं क्षयं चाशुभे

तत्त्वं कासरमण्डलेश्वर जलप्रायः समुद्रोऽसि नः ॥ ६३ ॥

गम्भीर इति । गम्भीराश्चित्तचापलरहितः, तिमितो निश्चलः कम्पं भयं नायके
न प्राप्नोषि । अपानेनापानवायुना गङ्गो नित्यः । प्रायः प्रायेण सदाशनक्रमं भक्षणक्रमं
करोतीति तादृशः । नित्यं सर्वदा नदीनः याच्न्वादिदैन्यरहितः । पृथुभिर्महद्भिः रोमभिः संपूर्णो
व्याप्तः । वृद्धिं भक्षणादिजनितशरीरवृद्धिं भजसे प्राप्नोषि । क्षयं गृहम्; 'निवेशः क्षरणं क्षयः'
इत्यमरः । अशुभे गच्छसि । तत्तस्मात्कारणात् हे कासरमण्डलेश्वर महिषयूथाधिप जलप्रायो
जलप्रायः, नोऽस्माकं समुद्रो मुद्रया चिह्नेन सहितः असि भवसि । समुद्रपक्षे—गम्भीरो
निम्नरूपः; 'निम्नं गम्भीरं गम्भीरम्' इत्यमरः । तिमितो मत्स्यविशेषात् कम्पं चलनम्; अपानेन
पानाभावेन; दाशाश्च जलसंचारिनराः, नकाः प्राहाश्च, मकराः मत्स्यविशेषाश्च वैः सहितः,
नदीनां गङ्गाप्रभृतीनां इनः पतिः, पृथुरोमभिर्मत्स्यविशेषैः; 'पृथुरोमा श्रपो मत्स्यः' इत्यमरः ।
अथवृद्धी हासाधिक्ये ॥ ६३ ॥

अर्कं भक्षयितुं प्रधावसि नवं कृत्यं जनानन्दनो

निःशङ्कं कुरुषे समुद्रतरणं प्रत्यक्षमाधावसि ।

वीर्याधिक्यवशादुपर्युपरि चोत्साहं च कामं भज-

न्मन्ये श्रीमहिषाधिराज भुवनेश्वन्यो हनूमान्भवान् ॥ ६४ ॥

अर्कमिति । नवं नूतनम्, अर्कमर्कवृक्षं भक्षयितुं प्रधावसि प्रकर्षेण गच्छसि । जनानां लोकानामानन्दनः संतोषजनकः सन्, समुत् सुदा संतोषेण सहितं यथा भवति तथा रतं सुरत-
कथमेव रणं युद्धं कृत्यं कुरुषे । अक्षं शकटावयवदाकविशेषं प्रति क्रोधवशेन भक्ष्युमाधावसि ।
वीर्यस्य बलस्य आधिक्यवशात् उपर्युपरि उत्तरोत्तरमुत्साहं कामं मन्मथविकारं च भजन् हे
महिषाधिराज भुवनेषु लोकेषु अन्यः प्रसिद्धहनुमदपेक्षया इतरो हनूमानिति मन्ये । हनूमत्पक्षे—
अर्कं रविम्; कृती कुशलः, 'कृती कुशलः' इत्यमरः । अञ्जनाया मन्दनः पुत्रः; निःशङ्कं
वशा तथा, निर्भयं यथा तथा समुद्रतरणं शतयोजनविस्तीर्णसमुद्रोलङ्घनम् । अक्षमक्षायं रावणघृतम् ।
वीर्याधिक्यवशात्पराक्रमातिरेकात् उपर्युपरि काममधिकमुत्साहं रणोत्साहम् । अत्र नवोदितार्कं
फलमुद्रया भक्षयितुं प्रवृत्ते हनुमति इन्द्रप्रयुक्तवज्रायुधात्कुण्ठीभूते देवताभ्यो वरं प्राप्य शतयो-
जनविस्तीर्णसमुद्रं तीर्त्वा अक्षकुमारादिसर्वैराक्षसान्दृष्ट्वा श्रीरामप्रसादं संपादयामास हनुमानिति
श्रीमद्रामायणादिकथाऽनुसंधेया ॥ ६४ ॥

लोकख्यातसहस्रदोषमखिलद्वीपेषु संचारिणं

क्रीडन्तं किल नर्मदाम्बुनि मुदा कीर्त्या समालिङ्गितम् ।

सम्यग्भूषितमादरात्सदसि संमर्देष्वपास्तत्रसं

प्रायः सैरिभ मन्वते भुवि जनास्त्वां कार्तवीर्यार्जुनम् ॥ ६५ ॥

लोकेति । लोके भुवने ख्याताः प्रसिद्धाः सहस्रदोषाः अविवेकित्वादयो यस्य तादृशम्;
अखिलेषु बह्वेषु द्वीपेषु जलमभ्यस्थभूप्रदेशेषु संचारिणम्, नर्मं सुखं ददातीति नर्मदं सुखप्रदं,
अम्बु जलं तस्मिन्क्रीडन्तम्; मुदा संतोषेण कीर्त्या कर्दमेन 'कीर्तिर्यशसि कर्दमे' इत्यमरः ।
समालिङ्गितं समालिङ्गितम्, सम्यगादराद्विश्वासाद्भुवि भूमौ उषितमुपविष्टम् । कर्षकैरुपवेशितमित्यर्थः ।
अदसि सभायां संमर्देषु संघर्षेषु च अपास्तः निरस्तः त्रसो भयं यस्य तादृशम्; 'त्रसी बह्वेगे'
इत्यस्माद्धातोः घञर्थे कविभानमिति कप्रत्ययः । 'विश्वत्रसात्रसविलक्षणलक्षितायाः' इति प्राचीन-
प्रयोगात्प्रसङ्गस्य भयपरत्वं बोध्यम् । अपास्तत्रपमिति पाठश्चिन्त्यः, महिषे लज्जाप्रसक्त-
भावात् । प्रायो बह्वक्षः हे कैरिभ कासर त्वां कार्तवीर्यार्जुनं कृतवीर्यात्मजं राजानं भुवि भूलोके

अनाः मनुष्याः मन्वते जानते । कर्तव्यार्थोऽनुपपन्नं—लोककथायाः सहस्रं दोषो बाहवो वत्स अः
वाहशम्, अखिलद्वीपेषु संचारिणम्; अखिलद्वीपेषु यज्ञानुष्ठानार्थं संचारस्य पुराणप्रसिद्धत्वात् ।
नर्मदाया रेवाया अम्बुनि जले; तस्य रेवातीरवासित्वात् । कीर्त्या यज्ञसा; भूषितं भूषणैः
किरीटादिभिर्भूषितम् । आदरात्संतोषेण, सन्तः समीचीना ये असिसंमर्दाः स्वज्जुदानि तेषु
अपास्तस्त्रसो यस्य तादृशम् ॥ ६५ ॥

उल्लेखान्विविधान्करोषि च पदन्यासस्तवान्यादृशः

पद्यालोकनदत्तदृष्टिरसि च प्रायः प्रबन्धे स्थितः ।

कोशाधारतया स्थितश्चरसि कप्रायस्थले सादर-

स्तेन श्रीमहिषाधिराज सुकविं त्वामेव मन्यामहे ॥ ६६ ॥

उल्लेखानिति । उल्लेखान् कृषिविशेषान् विविधान् बहुविधकठिनमृदुपङ्कादिभेदेन बहु-
विधान् करोषि तनोषि । तव पदस्य चरणस्य न्यासः अन्यादृशः इतरविजातीयः । पद्याया
मार्गाभ्य, 'सरणिः पद्मतिः पद्या' इत्यमरः । आलोकने दर्शने दत्तदृष्टिः प्रापितचक्षुष्कः, भक्ष-
णार्थमिति भावः । प्रायः प्रबन्धे बन्धने एव स्थितः; गृहे वा केदारे वा सर्वदा बद्धत्वात् ।
कोशस्य धनधान्यादिसमुदायस्याधारतया मूलतया स्थितश्चरसि भक्षयसि; न तु त्वद्भक्षणं व्यर्थमिति
भावः । कप्राये जलप्राये, 'कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः । स्थले प्रदेशे सादरः । तेन कारणेन हे महि-
षाधिराज सुकविं त्वां मन्यामहे । कविपक्षे—उल्लेखान् विविधान् बहुविधानुल्लेखालंकारानित्यर्थः ।
पदन्यासो वेदध्यादिरीतिविशेषः । पद्यस्य श्लोकस्यालोकने आलोचने दत्तदृष्टिः, प्रबन्धे प्रबन्ध-
रणे; कोश अमरादिराधारो मूलप्रमाणं यस्य सः, तस्य भावस्तत्ता, तथा स्थितश्च । रसिकप्राये
रसिकभूयिष्ठे स्थले प्रदेशे सादरः, अरसिकेषु कवेः प्रयोजनाभावात् ॥ ६६ ॥

वर्णैर्नैकविधैर्युतोऽसि च रसाधारोऽसि बन्धोज्ज्वलो

वृत्तात्मा ध्वनिगर्भितश्च बहुभिः पादैरुपेतोऽसि च ।

तत्सत्यं महिषेन्द्र सत्कविकृतश्लाघ्यप्रबन्धायसे

त्वामालोक्य पुनः पुनर्नवरसालंकारमीहामहे ॥ ६७ ॥

वर्णैरिति । नैकविधैरनेकप्रकारैर्वर्णैर्नीलादिभिर्युतोऽसि च । रसा भूमिराधारः स्थानं
वत्स स तादृशः; बन्धैर्बन्धनैरुज्ज्वलः शोभमानः, बन्धनपरित्यागे स्वेच्छया कर्दमादिलुठनेन
मलिनत्वाविति भावः । वृत्तः पुष्ट आत्मा देहो यस्य तादृशः, ध्वनिगर्भितः सर्वदा कन्द-
वत्सभावः; बहुभिश्चतुर्भिः पादैश्चरणैरुपेतोऽसि । तत्तस्मात्कारणान् हे महिषेन्द्र सत्कविकृतः

कालिदासादिरचितः श्लाघयितुं योग्यो यः प्रबन्धो नाटकादिः स इवाचरसि, अत इति शेषः ।
अतः कारणास्त्वां पुनः पुनरालोच्य नवरसालंकारं नवश्चासौ रसाया भूमेरलंकारश्च तमीहामहे ।
इच्छामहे । प्रबन्धपक्षे— वर्णैः कादिभिरक्षरैः, रसानां शृङ्गारादीनामाधारोऽसि । बन्धेन
सङ्गपद्मसुरजादिवन्धेन उज्ज्वलः, वृत्तात्मा, स्वरधरादिवृत्तात्मा ध्वनिना व्यङ्ग्यार्थेन गर्भितः ; युक्त
इत्यर्थः । अत्र श्लाघ्यप्रबन्धायस इत्यनेन महाकविप्रणीतोत्तमकाव्यसादृश्यं प्रतिपादयिषितम् ।
तच्च पूर्वोत्तरविशेषणसंदर्भैः स्पष्टम् । तथा हि— रसाधारोऽसीत्यनेन नवरससंपत्तिः प्रतीयते ।
तथा निर्दोषत्वमपि ध्वन्यते, दोषसत्त्वे रसाप्रतीतिः, रसाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकस्यैव दोषत्वात् ।
तदुक्तमालंकारिकैः—‘रसास्वादविरोधित्वं दोषत्वं परिकीर्तितम्’ इति । बन्धोऽज्ज्वल इत्यनेन
शब्दालंकारसंपत्तिः । ध्वनिगर्भित इत्यनेन वाक्यातिशायिव्यङ्ग्यप्रतीतिः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—
‘वाक्यातिशायि व्यङ्ग्यं यदुत्तमं तद्वनिश्च सः’ इति । न च पूर्वोर्ध्वेन प्रबन्धसादृश्यं हेतुत्वेन
प्रतिपाद्यम् । त्वामालोक्येत्यादिना नवरसालंकारप्रतिपादनात्प्रबन्धेऽपि नव रसा वक्तव्याः । तथा च
काव्यप्रकाशविरोधः । तत्र रसनिरूपणावसरे अष्टानां रसानां प्रतिपाद्यमानत्वादिति वाक्यम् ।
तस्य नाट्याभिनेयरसपरत्वात् । तदप्युक्तं तत्रैव—‘शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्सा-
क्रुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्यरसाः स्मृताः ॥’ इति । शान्तरसस्याभिनेयत्वाभावेन नाट्यरसत्वाभावात् ।
‘निर्बेदस्थायिकः काव्ये शान्तोऽपि नवमो रसः’ इति तत्रैव नवरसस्य व्यक्तत्वाज्जवरसालंकारत्वं
प्रबन्धे युक्तमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६७ ॥

प्रीतिं यासि मृदङ्गतः कलयसे तालप्रमाणं तनौ

चातुर्यं बहुलास्यकर्मसु नृणां संदर्शयन्व्यञ्जकम् ।

कुर्वन्स्वीयपरिश्रमाद्बहुविधादर्शैः सभारं जनं

सत्यं सैरिभमण्डलेन्द्र भरताचार्यत्वमालम्बसे ॥ ६८ ॥

प्रीतिमिति । मृदा मृत्तिकया युक्तमङ्गं मृदङ्गम् ; तस्मात्प्रीतिं संतोषं यासि प्राप्नोषि ;
कर्दमादिषु स्वाच्छन्द्येन प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः । तनौ शरीरे तालप्रमाणं तालवृक्षसदृशौज्ज्वलं
कलयसे ; तद्वदुन्नतो भवसीत्यर्थः । नृणां पुरुषाणां व्यञ्जकं स्वीयलिङ्गं संदर्शयन् बहुलमधिकं
बहुविधास्यकर्म महिषीमनोजगृहाघ्राणमुखोन्नमनादिरूपम् ; तत्र चातुर्यं कलयसे इति पूर्वोक्तमर्थः ।
बहुविधादनेकप्रकारात्कृष्यादिरूपास्स्वीयपरिश्रमात्स्वकीयस्वेदात्कारणीभूतात्संपादितैरर्थैर्धनधान्यादि-
भिर्जनं लोकं सभारं भारयुक्तं कुर्वन् हे सैरिभमण्डलेन्द्र भरताचार्यत्वं भरतशास्त्रज्ञत्वम् ; त्वमिव
शेषः । आलम्बसे प्राप्नोषि । भरताचार्यपक्षे—मृदङ्गतो बाद्यविशेषाच्चर्मावबद्धमुखरूपात् । तदुक्तं

संगीतरत्नाकरे वाद्याध्याये — 'चतुर्विधं भवेद्वाद्यं वृत्तं सुधिरमेव च । अवनद्धं धनं चेति तत्तं च त्रिविधं भवेत् ॥ वीणादि सुधिरं वंशकाह्लादि प्रकीर्तितम् । चर्मोवनद्धवदनं बाधते पटहादिकम् ॥ अवनद्धं च तत्प्रोक्तं कांस्यतालादिकं धनम् ॥' इति । ततो तालस्य तालाख्यस्य प्रमाणं ज्ञात्वाकं मानम् । तालस्वरूपमपि तत्रैवोक्तम् — 'तालः काळ इति प्रोक्तः जोऽवच्छिन्नो द्रुतादिभिः । गीतादिमानकर्ता स्यात्स द्वेधा कथ्यते बुधैः ॥' इति । लास्यकर्मसु नर्तनकर्मसु ; 'लास्यं नृत्यं च नर्तनम्' इत्यमरः । बहु चातुर्यं चतुर्विधस्त्वम् । तत्स्वरूपमुक्तं संगीतसारोद्वारे — 'निरूपिते गीतवाद्ये नर्तनं प्रोच्यतेऽधुना । नर्तनं गात्रविशेषविशेषः कार्यते बुधैः ॥' इति । व्यञ्जकमभिनयं संदर्शयन् ; 'व्यञ्जकाभिनयो समौ' इत्यमरः । तत्स्वरूपमपि तत्रैव निरूपितम् — 'प्रकटीकुरुते पात्रमाभिमुख्येन योऽर्थः । पदार्थगोऽप्यभिनयश्चतुर्धा स निरूपितः ॥ आङ्गिको वाचिकस्तद्वदाहार्यः सात्विकोऽपरः । आङ्गिकोऽङ्गैर्विनिर्गुतो नाटकादिस्तु वाचिकः ॥ आहार्यो हारकेयूरकिरीटादिनिरूपणम् । सात्विकः सात्विकैर्मात्रैर्नर्तकेन विभावितः ॥' इति । एतेषां निरूपणं तु तत्रैव बोध्यम् । विस्तरभयाज्ज लिख्यते ॥ ६८ ॥

अथैकादशभिः भगवतः श्रीमहाविष्णोरवतारदशकं महिषेश्वरेऽपि निरूपयति —

त्वं श्रुत्युद्धरणं करोषि शृणुन्मज्जानिमज्जमुहुः

पारावारपयोऽन्तरालविहृतिप्राप्तप्रमोदोत्सवः ।

संप्राप्नोषि ततो विधिं बहुमुखं प्रीत्यागमेष्वदरा-

चक्षून् महिषक्षितीश्वर भवान्मत्स्यावतारो हरिः ॥ ६९ ॥

त्वमिति । त्वं मुहुर्मुहुर्नमज्जानिमज्जं श्रुत्योः श्रोत्रयोद्धरणमूर्ध्वोन्नमनं करोषि । पारावारस्य समुद्रसदृशजलाक्षयस्य पयोऽन्तराले जलमध्ये विहृत्वा विहारेण प्राप्तः प्रमोदः संबोध्योत्सवो येन स तादृशः । ततो जलावगाहनन्तरं बहुमुखं बहुप्रकारं विधिं व्यापारं कृषिधान्यबहनादिकं प्रीत्यागमेष्वदरात्प्रीतिप्राप्तिष्वदरात् संप्राप्नोषि । तत्तस्मात्कारणान् हे महिषक्षितीश्वर भवान् मत्स्यावतारो हरिर्नूनम् । मत्स्यावतारपक्षे — पारावारस्य समुद्रस्य ; 'पारावारः सारित्पतिः' इत्यमरः । श्रुत्युद्धरणं वेदोद्धरणम् । ततो वेदोद्धरणानन्तरम्, बहुमुखं चतुर्मुखं, विधिं मन्त्राणाम्, वेदप्रतिपादनार्थं प्राप्त इति पुनश्च प्रसिद्धिः ॥ ६९ ॥

वज्रादप्यतिनिष्ठुरं तव पुनः पृष्ठं शराधिष्ठितं

निःश्वासास्तु पयोनिधेरपि पयःप्रक्षोभदक्षा इमे ।

स्वीयत्वेन च कच्छपालिषु सदा प्रीतिं दधास्याशये

तेन त्वं महिषेन्द्र नूनमधुना कूर्मावतारो हरिः ॥ ७० ॥

वज्रादिति । वज्रादपि हीरकादपि अतिनिष्ठुरमतिकठिनं तव पृष्ठं धरायां भूस्यामधि-
क्षितमुपपिष्टम् । तव निःश्वासास्तु पयोनिधेरपि महाहृदस्यापि, प्रक्षोभः कलुषीकरणम् ; तत्र
दक्षाः समर्थाः । आशये जलाशये कच्छानामनूपानाम् ; 'आभियुक्तयेऽथ कच्छः स्यादनूप...' इति विश्वः ।
पालिषु समूहेषु स्वीयत्वेन स्वकीयत्वेन प्रीतिं दधासि । तेन कारणेन हे महिषेन्द्र
कूर्मावतारो हरिर्नूनम् । कूर्मपक्षे— धरायां भूस्यामधिष्ठितं पृष्ठं पृष्ठभागः । कच्छपालां कूर्माणा-
मालिषु समूहेषु, आशये अन्तःकरणे ; अन्तस्सर्वं समानम् ॥ ७० ॥

उत्साहेन पुरा वराहवपुषा शृङ्गेण गामुद्धर-

स्पृहामात्मगुणः सितस्ववदनं व्यावृत्त्य चालोकसे ।

सौकर्यं भुवनानि पातुमयसे वक्त्रे महाविस्तृते

तत्त्वां श्वेतवराहमूर्तिमधुना जाने महासैरिभ ॥ ७१ ॥

उत्साहेनेति । उत्साहेन संतोषेण पुरा प्रथमं वरः श्रेष्ठः आहवो युद्धं पुष्पातीति
वाहशः ; तेन शृङ्गेण विषाणेन गां धेनुमुद्धरसि । गवा युद्धप्रसक्तौ गां शृङ्गाग्रेण श्लिषसीत्यर्थः ।
वहामः वत्सृष्टवहामस्य आत्मगुणो यस्य स तादृशः । दामेति बहुपशुबन्धनयोग्यमहारजौ पविद्धिः ।
तस्मादात्मबन्धनरञ्जुं क्षित्वा वावसीत्यर्थः । सितं श्वेतं स्ववदनं स्वमुखं व्यावृत्त्य परावृत्त्य
आलोकसे ईक्षसे । भुवनानि जलानि ; 'भुवनं विष्टपे लोके सलिलेऽपि वियत्यपि' इति विश्वः ।
पातुं सौकर्यं सुकरत्वं महाविस्तृते ; तटाकादाविति शेषः । अयसे प्राप्नोषि । तस्मात्त्वां श्वेतवराह-
मूर्तिमहं जाने । वराहपक्षे— वराहवपुषा सुकरदेहेन गां भूमिं ; महाविस्तृते वक्त्रे सौकर्यं सुकर-
भावम् ; कण्ठादधो मानुषाकारत्वादिति भावः । भुवनानि लोकानि पातुं रक्षितुम् ॥ ७१ ॥

श्वेतज्ञस्य हिरण्यवर्धनकृतः प्रह्लादमापुष्णतः

प्राप्तस्योपनिषदं पृथुतरस्तम्भाद्वाहिर्निर्यतः ।

लोकानां स्थितये जितस्य च निजां केदारलक्ष्मीं परां

को मेदस्तव कामरेश्वर बिभो श्रीमन्नृसिंहस्य च ॥ ७२ ॥

श्वेतज्ञस्येति । श्वेतं स्वकृष्टशास्त्रादिश्वेतं जानातीति श्वेतज्ञः । गृहाम्बुक्तः परिचय-
वशात्स्त्रीयकेदारमेव गच्छतीति भावः । हिरण्यस्य सुवर्णस्य वर्धनं वृद्धिं करोतीति वाहशः

प्रकृतेषु द्वादं संतोषं आसमन्तात्पुष्पादीति तादृशत्वं, उपनिषद्द्वयं निषद्द्वयं वक्तुं समीपम्;
'निषद्द्वयं जम्बालः' इत्यमरः । प्राप्तस्य, पृथुवरस्तम्भात् दृढस्थूलतरस्तम्भात् बहिर्निर्गतः
गच्छतः । इत्यमरस्यपरिमाणत्वे तदुत्पाद्य पलायनसंभवादिति भावः । लोकानां जनानां स्थितये
वृत्त्यर्थं निजां स्वाभाविकीं केदारलक्ष्मीं केदारजनितश्रियं धनधान्यादिरूपां श्रितस्य प्राप्तस्य हे का-
खरेश्वर विभो तव श्रीमन्नुसिंहस्य च को भेदः ? कोऽपि भेदकभर्मो जात्यर्थः । नृसिंहस्य—
क्षेत्रज्ञस्य सर्वप्राणिनामन्तर्यामितया आत्मरूपस्य ; 'क्षेत्रज्ञात्मा पुरुषः' इत्यमरः । हिरण्यस्य
हिरण्यासुरस्य वर्धनं छेदनं करोतीति तादृशत्वं । प्रह्लादं तत्पुत्रं निजभक्तमापुष्णतो रक्षतः ।
उपनिषद्द्वयं नृसिंहतापिनीप्रभृतिम् ; पृथुवरस्तम्भाश्रित्य, स्तम्भादेव नृसिंहाविर्भावमिति भावः ।
लोकानां मूलादीनां स्थितये अवस्थानार्थं निजां स्वीयोत्सङ्गपदेशो दाराशिमका कलत्रात्मिका
या लक्ष्मीस्तां श्रितस्य प्राप्तस्य ; हिरण्याक्षं हत्वा तदीयवस्तुं पीतवदो भगवतः क्रोधाविषवचसा-
त्सर्वजगत्संहारे कुतोद्योगस्य लक्ष्मीसंनिधानात्क्रोधशान्तिरिति पौराणिककथाऽनुसंधेया ॥ ७२ ॥

कौपीनाङ्गुतया स्थितोऽसि चरसि त्वं दण्डहस्तान्वितः

सोत्साहं बलिना समं कलयसि स्पर्धां प्रतिस्पर्धिना ।

पादं न्यस्य रसातले स्ववपुषा त्वं पुष्करं गाहसे

तेन त्वां महिषं त्रिविक्रमकुलं नारायणं मयाहे ॥ ७३ ॥

काविति । कौ भूमौ ; 'गोत्रा कुः पृथिवी' इत्यमरः । पीनाङ्गुतया पुष्पाङ्गुतया स्थितो-
ऽसि । दण्डः हस्ते यस्य स तादृशेनान्वितश्चरसि । सोत्साहं यथा तथा बलिना बलवता प्रतिस्पर्-
धिना प्रतिद्विदिता स्पर्धा कलहं कलयसि । रसातले भूतले पादं न्यस्य स्ववपुषा त्वं पुष्करं जलं
गाहसे प्रविशसि । तेन कारणेन त्रिविक्रमकुलं त्रिविक्रमावतारकुलं नारायणं महाविष्णुं मन्महे
जानीमः । त्रिविक्रमपक्षे—कौपीनाङ्गुतया कौपीनाच्छादितवपुषा, वायनावतारस्य ब्रह्मचारिवेष-
त्वात् । दण्डयुक्तो हस्तः दण्डहस्तः तेनान्वितः । बलिना वैरोचनिना । रसातले पातले एकं पादं
निक्षिप्य पुष्करं गगनम् ; 'वयोम पुष्करमम्बरम्' इत्यमरः । त्रिविक्रमकुलं पदत्रयविशेषकृतम् ॥

निर्धूतोऽपि लसत्पद्मं गुरुद्वे स्वीयां महारेणुकां

रुदं रुदमशेषमर्जुनकुलं चामूलहन्मूलयन् ।

कीलालैर्भरितेषु विस्तृतसरःस्वामज्ज्वलं शतदृष्टी-

र्षत्से भार्गवरामसाम्यसधुना श्रीमन्महादेरिभ ॥ ७४ ॥

निर्धनोपीति । गुरुमुदे महासंतोषाय, महान्तो रेणवो यस्याः सा, तां महारेणुकां स्वीयां
 लसन्ती शोभमाना या तनुः, तां निर्धनोपि कल्पयसे । रुढं रुढमुत्पद्योत्पद्य स्थितमिति शेषः ।
 अशेषं यथा तथा अर्जुनकुलं वृणवर्गम् ; 'यवसं वृणमर्जुनम्' इत्यमरः । आमूढं मूढमारभ्य उन्मूल-
 यन्नुत्पादयन्, कीलालैर्जलैः ; 'पयः कीलालममृतम्' इत्यमरः । भरितेषु पूरितेषु विस्तृतसरःसु
 महाजलाशयेषु आमज्य संतुष्टधीः प्रसन्नबुद्धिः, हे महासौख्यं त्वं भार्गवराजस्य परशुरामसाम्यम्,
 अधुना इदानीं वत्से । परशुरामपक्षे—लसतनुं शोभितदेहां गुरोः भृगोर्महर्षेः मुदे स्वीयां स्वकीय-
 मातरं महारेणुकां रेणुकादेवीम् । अर्जुनकुलं कर्तवीर्यार्जुनकुलम् ; कीलालैः रक्तैः, 'शोणितेऽम्भसि
 कीलालम्' इत्यमरः । क्षत्रकुलं हत्वा रक्तसरसि पितृतर्पणं कुर्यामिति तत्प्रातिज्ञानादिति भावः ॥

मञ्जूषाश्चित्तरौद्रधन्वसुदृढज्याकर्षणे ख्यातिमा-

न्सीतायां प्रणयं करोषि न जनस्थाने च वत्से भवम् ।

वाहिन्यां कुरुषे तथा शरशिरश्छेदं यथेष्टं चर-

त्रामस्त्वं निजलक्ष्मणान्विततया श्रीमल्लुलायप्रभो ॥ ७५ ॥

मञ्जूषेति । मञ्जुः मनोज्ञा उवा लवणाकरभूमिः ; 'उवा स्याल्लवणाकरः' इत्यमरः । तया
 अश्वितो युक्तः रौद्रः भयंकरः धन्वा मरुभूमिः, 'समानो मरुधन्वानो' इत्यमरः । सुदृढज्या
 कठितभूमिः तयोराकर्षणे ख्यातिमान् प्रसिद्धिमान् । सर्वाऽपि भूमिर्महिषेण कष्टं योग्येति भावः ।
 सीतायां लाङ्गलपद्धतौ ; 'सीता लाङ्गलपद्धतिः' इत्यमरः । प्रणयं स्नेहं करोषि । जनस्थाने जना-
 वासे भयं न वत्से । वाहिन्यां नद्यां शराणां दर्शनां शिरश्छेदमप्रवण्डनं कुरुषे यथेष्टं यथाभि-
 लषितं चरन् भक्षयन् । निजलक्ष्मणा निजचिह्नान्विततया श्रीमल्लुलायप्रभो त्वं रामः दाशरथिः ।
 रामपक्षे—मञ्जूषायां पेटिकायामश्वितं रौद्रं कद्रुसंवन्धितं यद्वतुस्त्वत्सु सुदृढा अतिकठिना व्या-
 मौर्वी ; 'मौर्वी व्या शिञ्जिनी गुग्गुः' इत्यमरः । सीतायां जनकात्मजायाम् ; जनस्थाने
 स्वरदूषणादिशत्रुसावासे ; रामः स्वयमेकोऽपि चतुर्दशसहस्रराक्षसमध्ये न विभेतीति भावः ।
 वाहिन्यां सेनायाम्, आशराणां राक्षसानां शिरश्छेदं, चरन् संचरन्निति ॥ ७५ ॥

कृष्णस्ते सहजो हलं वहसि च स्कन्धे प्रलम्बाकृतिं

त्वं धूनोषि हलाश्वलेन धरणीहन्मूलयस्वाग्रहात् ।

श्रीमत्कासर सादरोऽसि मदिरां पातुं च संकर्षणः

साक्षात्त्वं बलराम एव हि वह्नीलांशुकं स्वं वपुः ॥ ७६ ॥

कृष्ण इति । ते कृष्णः नीलवर्णः सहजः सहोत्थः । स्कन्धे अंसे प्रलम्बाकृतिं लम्बमानं हलं लाङ्गलं वहसि । त्वं धूतोषि कम्पयसे ; हलमित्यनुवक्ष्यते । हलाञ्जलेन लाङ्गलाग्रेण धरणीं भूमिं आम्रहात्कोपादुन्मूलयसि विदारयसि । मदिरां मत्संबन्धिनीं, इरां लक्ष्मीं धनधान्यादिरूपां पातुं रक्षितुं सादरोऽसि आदरयुक्तोऽसि । संकर्षणः सम्यक्कृषिकर्ता, नीला अंशवः कान्तयो यस्य तन्नीलांशुकं स्वं स्वकीयं वपुः शरीरं वहन् हे श्रीमत्कासर त्वं बलराम एव । बलरामपक्षे—कृष्णः श्रीवासुदेवः, हलं हलायुधं, प्रलम्बाकृतिं प्रलम्बायुधं, हलाञ्जलेन सीराग्रेण धरणीं हस्तिनापुरीं, मदिरां मद्यम् ; 'मदिरा कश्यपये च' इत्यमरः । संकर्षणः संकर्षणसंज्ञकः, नीलमंशुकं वस्त्रं यस्य तन्नीलांशुकम् ॥ ७६ ॥

संप्राप्तः सहजं बलं भुवि महाज्जागोऽसि कृष्णात्मना

कं सानन्दमहो मुखेन सरसो गृह्णासि गोपान्वितः ।

नैकभिर्महिषीभिरन्वहमपि क्रीडां विधत्से मुदा

त्वं साक्षाद्यदुनाथ एव महिषाक्षीनाद्य संलक्ष्यसे ॥ ७७ ॥

समिति । सहजं स्वाभाविकं बलं पराक्रमं संप्राप्तः कृष्णात्मना नीलवर्णशरीरेण महान् महच्छरीरकः जातोऽसि उत्पन्नोऽसि । मुखेन वक्त्रेण सरसः कामारात् कं जलं सानन्दं यथा तथा गृह्णासि । अहो आश्चर्यम् । गोपान्वितः गोपालेनान्वितः, नैकभिर्महिषीभिः महिषीभिः अन्वहमपि प्रत्यहमपि मुदा क्रीडां रतिं विधत्से करोषि । साक्षाच्छीयदुनाथ एव श्रीकृष्ण एव हे महिषाभिराज त्वं संलक्ष्यसे समालोक्यसे । श्रीकृष्णपक्षे—सहजमप्रजं बलं बलभद्रं, महान् सर्वपूष्यः कृष्णात्मना कृष्णरूपेण कंसस्यासुरविशेषस्य आनन्दं संतोषम् । अहोमुखेन अरुणोदयकालेन ; 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' इति रेफस्य वैकल्पिकत्वात् । महिषीभिर्नैकाभिः पटच्छताधिकषोडशसहस्रीभिः ॥ ७७ ॥

निर्धूय भुतिप्रमाणमिदमित्यन्तर्जलानां भव-

त्रिष्टं कर्म निनिन्दितं विरचयन्कुर्वन्महासंकरम् ।

सन्मार्गप्रतिदूषको भुवि यथाजातात्मना वर्तसे

तेन त्वां गगयाभि कासरपते बौद्धावतारं हरिष्य ॥ ७८ ॥

निर्धूयेति । श्रुतिं श्रवणं निर्धूय व्याधूय अपां प्रमाणमिदमिति जलानामग्नः मध्यप्रदेशे भवन् । जलमध्यगतं महिषं दृष्ट्वा जना एतावज्जलं जानुद्वयमुद्धवसमिति जानत इत्यर्थः । निनिन्दितं कर्म उच्छिष्टादिभक्षणमिदं विरचयन् कुर्वन्, महासंकरमधिकमवकरम् ; 'संक्रोऽवकरः'

इत्यमरः । कुर्वन्, शुद्धपदेशेऽपि तृणकरीषादिकरणेनावकराधिक्यं करोषीत्यर्थः । सम्मार्गस्व
समीचीनमार्गश्च प्रतिदूषको मूत्रविषगोहिभिर्मन्त्रिनीकरणहेतुः । भुवि यथाजातात्मना नम्रत्वादिना
वर्तते तिष्ठति । तेन कारणेन हे कासरपदे त्वां बौद्धावतारं हरिं गणयामि । बौद्धपक्षे—श्रुतिं
वेदमप्रमाणमिति न प्रमाणमिति निर्धूय जडानामन्तः अन्तःकरणे भवन् ; मूढानां वेदा अप्रमाण-
मिति ज्ञापयन्नित्यर्थः । इष्टं यागादिकं कर्त्तुं निन्दितं विरचयन् हिंसात्वेन प्रतारयन्, महासंकरं
वर्णाश्रमधर्मसंकरम् । अस्मां महर्षीणां मार्गश्च आचारश्च प्रतिदूषकः । यथाजातात्मना, बौद्धावता-
रश्च नम्रत्वेन तदीयसमवसिद्धत्वादिति भावः ॥ ७८ ॥

सुश्लेष्मंकरवालहस्तमभितस्ताम्रायमाणे रजो-

भूम्ना इन्त युगान्त एव हि वृषक्षेत्रं विलोक्य स्वयम् ।

आधातुं सफलां महीं कृतयुगारम्भे स्थितं भूतले

मन्ये त्वां महिषाधिराज नियतं कल्कयात्मकं श्रीपतिम् ॥ ७९ ॥

सुश्लेष्मंकरेति । सुश्लेष्मंकरं समीचीनशुभंकरं इत्यत्र इवोपकारकं बालं यस्य तथाभूतम् ;
अभितः सर्वतः रजसां रेणूनां भूम्ना बाहुल्येन, युगस्य कण्ठोर्ध्वभागवद्भारविशेषस्य अन्तेऽप्रभागे,
ताम्रायमाणे सति, बहुतरकरणेन पृष्ठभागेऽतस्कादिनाऽरुणीभूते सति वृषस्य वृषभस्य क्षेत्रं दुःखं
विलोक्य दृष्ट्वा सफलां जस्वज्जालिनीं महीमाधातुं कर्त्तुं कृतः रचितः यः युगारम्भः, कृष्यारम्भः युग-
शब्देन तत्साधनककृषिकेद्वये । तत्र स्थितं पर्वभातम् ; जाङ्गलवद्धं वृषभं प्राप्तं दृष्ट्वा महिष
वध्नन्तीत्यर्थः । हन्तेत्याश्रये । तेन कारणेन हे कासरपदे त्वां कल्कयात्मकं हरिं गणयामि । कल्कि-
पक्षे—करवालः खड्गः इत्येव यस्य स तादृशः ; अभितस्ताम्रायमाणे यवनाकान्ते रजोभूम्ना रजो-
गुणप्राबल्येन युगान्ते कलियुगान्ते वृषक्षेत्रं धर्मगळानिम्, महीं भूमिम्, सफलां सत्कर्मानुष्ठान-
जन्यवृष्ट्यादिफलयुक्ताम्, कृतयुगस्य धर्मप्रधानस्वयारम्भे स्थितं विद्यमानम् ॥ ७९ ॥

कंदर्पं न भजस्यतीन्द्रियतनुः किं चासि पञ्चाननो-

ऽप्याकण्ठं च विषं पिबन्नतितरां धत्से सदानंगलम् ।

श्रीत्या सानुचरोऽचलोपरि युद्धं धत्सेऽभिषेकोत्पवै-

रुग्रत्वादपि कासरेश्वर विरूपाक्षस्त्वमेवासि नः ॥ ८० ॥

कंदर्पमिति । कं दर्पं न भजसि ? सर्वमपि दर्पं भजसीत्यर्थः । कृष्णां वा भारवहनादौ
वा सर्वत्र तत्र गर्वाऽस्तीत्यर्थः । अति अत्यन्तनिन्दित्वं बीयाधिक्यं यस्याः सा तादृशी तनुर्यस्य सः,
अतीन्द्रियतनुः । किं च, पञ्चाननोऽप्यपि विरूपाक्षनोऽप्यसि, आकण्ठं कण्ठपर्यन्तं विषं जले

पिबन्, अतिवरां सर्वदा सदां दाम्ना रज्ज्वादिना सहितं गळे धत्से प्राप्नोषि । प्रीत्या विश्वासेन
सानुचरः अनुचरेण महिषेण वृषभेण वा सहितः, अचलोपरि पर्वतोपरि मुदं संतोषं धत्से ।
स्वच्छन्दसंचारात् अभिषेकोत्सवैः जलावगाहनैः मुदं धत्से इति पूर्वणान्वयः । अत्रैवात् क्रूरत्वादपि
हे कासरेश्वर त्वमेव नोऽस्माकं विरूपे विकृते अक्षिणी यस्य सः विरूपाक्षः, असि भवसि ।
ईश्वरपक्षे—कंदर्पं मन्मथं न भजसि, मन्मथविकाररहित इत्यर्थः । अतीन्द्रिया इन्द्रियागोचरा
तनुः स्वरूपं यस्य तादृशः ; अवाङ्मनसगोचर इत्यर्थः । 'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा
सह' इति श्रुतेः । किं चासि पञ्चाननः, परमशिवस्य तत्पुरुषादिपञ्चवक्त्रशोभितत्वात् । विषं
कालकूटाक्षम्, आकण्ठं कण्ठपर्यन्तम्, सदा मङ्गलं चन्द्रकलागङ्गादिकम्, अचलोपरि श्री-
कैलासोपरि, सानुषु प्रस्थेषु चरति संचरतीति तादृशः, अभिषेकोत्सवै कद्राभिषेकादिभिः, मुदं
संतोषं धत्से, उग्रत्वादपि उग्रपदवाक्यत्वादपि ॥ ८० ॥

प्रस्थप्रसन्नवर्णान्वितोऽसि विपुलैः पादैरुपेतोऽसि च

प्रातुङ्गं च विभर्षि शृङ्गमधिकं गण्डोपलेनान्वितः ।

दुष्प्रापो बहुधावनैरपि महासत्त्वप्रकर्षोद्धतै-

नूनं कश्चन कासरेन्द्र चरसि त्वं सर्वतः पर्वतः ॥ ८१ ॥

प्रस्थेति । प्रस्थेन परिमाणविशेषेण युक्तं प्रसन्नवर्णं मूत्रं तेनान्वितो युक्तः ; विपुलैः
महद्भिः पादैः चरणैः उपेतोऽसि युक्तोऽसि । प्रातुङ्गमत्युन्नतम्, अधिकं शरीरप्रमाणाधिकं शृङ्गं
विषाणं विभर्षि । उपलसदृशेन गण्डेन कपोलेनान्वितो युक्तः । महासत्त्वस्वाधिकबलस्य प्रकर्षेणो-
त्कर्षेण उद्धतैः क्रूरैः बहुधावनैः बहुपलायनैः दुष्प्रापः दुःखेनापि गृहीतुमशक्योऽसि । हे कासरेन्द्र
त्वं सर्वतोऽभितः कश्चन पर्वतः पर्वतस्वरूपी चरसि । नूनम् । पर्वतपक्षे—प्रस्थैः शिलाविशेषैः
प्रसन्नवर्णेन प्रवाहेन चान्वितः, पादैः पर्यस्तपर्वतैः ; 'पादाः पर्यन्तपर्वताः' इत्यमरः । शृङ्गं
शिखरम् ; 'हृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे' इति विश्वः । गण्डोपलेन पाषाणविशेषेण, बहुधा अनेकप्रकारैः
महासत्त्वप्रकर्षेण व्याघ्रादिबहुभुगोत्कर्षेण उद्धतैर्भयंकरैः वनैरुपेतैः ॥ ८१ ॥

भीष्मस्त्वं हि दशानलोऽसि च नृगस्त्वं हस्वरोमाऽप्यसि

आतस्त्वं भरतः पृथु च तरसा नूनं मरुतोऽधिकः ।

इत्थं पुण्यपुराणभूतिमये त्वय्यद्भुते जाग्रति

भीमसैरिभराज राजहतकात्रालोकयामः खलान् ॥ ८२ ॥

भीष्म इति । त्वं भीष्मः भयंकरः, दृष्ट्वा चक्षुषा अनलोऽसि अभिवर्णोऽसि । त्वं नृगः
नृगा गच्छतीति नृगः, कर्षकाद्यनुसारेण गच्छतीत्यर्थः । दृष्ट्वाति रोमाणि यस्य स तादृशः ।
आतः त्वं भरतः भारात् पृथुर्महान् । तरसा वेगेन भरतः वायोः अधिकः ; नूनम् । इत्थं एवं-
प्रकारेण पुण्याः बर्मात्मानः ये पुराणप्रसिद्धाः भूपतयो राजानः तन्मये तत्स्वरूपे त्वयि जाग्रति
जःगुरुके सति हे सैरिभराज राजहत्तकान् राजाधगान् खलान् दुष्टान् नालोकयामः न पश्यामः ।
अत्र भीष्मादिपदैरवयवशक्त्या महिषप्रतिपादनेऽपि भीष्मवदवाक्यत्वेन भीष्मादेशवर्ण्यस्य वर्ण-
महिषभेदप्रतीतेर्न श्लेषोत्थापितरूपकालंकारविरोधः । न चात्र ध्वनिरिति अभितथ्यम्, अभिधायाः
प्रकृतैकविधयत्वाभावादिति दिक् ॥ ८२ ॥

कर्णं निर्णुदसि त्रिगर्तपतितो धूनोपि तज्जीवनं

द्रोणं संततमुच्चरस्यपि गृहे नित्यं सुभद्रान्वितः ।

हन्तुं सैन्धवमीश्वरेण विहितं सामर्थ्यमासेदिवा-

न्धीर श्रीमहिषाधिराज भुवने मन्ये त्वमेवार्जुनः ॥ ८३ ॥

कर्णमिति । कर्णं श्रोत्रं निर्णुदसि, तद्रूपवद्भादिकं क्षिपसीत्यर्थः । त्रिगर्तपतितः अनेक-
गर्तपतितः तज्जीवनं कर्णप्रविष्टजलं धूनोपि अधः पातयसि । द्रोणं द्रोणप्रमाणं संततमविच्छिन्नं
वधा तथा वधरसि मूत्रयसि । अपि च, गृहे नित्यं सुभद्रेण वृषभश्रेष्ठेन अन्वितो युक्तः ; 'उक्षा
भद्रो वलीबर्धः' इत्यमरः । सैन्धवमश्वं हन्तुं मारायितुम्, ईश्वरेण प्रपञ्चस्रष्ट्रा विहितं रचितं सामर्थ्यं
शक्तिमत्त्वं आसेदिवान् प्राप्तवान् । धीर भवहीन श्रीमहिषाधिराज भुवने त्वमेव अर्जुन इति मन्ये ।
अर्जुनपक्षे—कर्णं त्रिमिद्धं सूर्यात्मजम्, त्रिगर्ते त्रिगर्तदेशे पतितो वर्तमानः, तज्जीवनं कर्णप्राणान्,
द्रोणं द्रोणाचार्यं संततं सर्वदा उच्चरति । द्रोणाचार्येण साकं बोद्धव्यमिति प्रतिजानीत इत्यर्थः ।
गृहे सुभद्रया निजकलत्रेण, सैन्धवं जयद्रथं हन्तुम्, ईश्वरेण श्रीसाम्बसदाशिवेन विहितं सामर्थ्य-
मस्मत्पञ्चादिकम् ॥ ८३ ॥

वेगादर्जुनमेव धावसि दृढं त्वं कालपृष्ठं वह-

न्भीमं मुञ्चसि किं च भूरि निनदं भर्त्सेऽङ्गलक्ष्मीं स्थिराम् ।

वाहिन्यां प्रसभं प्रविश्य कुरुष्व शोभं प्रतापान्वित-

स्तस्मात्कर्णं हवाङ्ग सैरिभपते कामानवस्यार्थिनाम् ॥ ८४ ॥

वेगादिति । वेगादर्जुनमेव धावसि ; 'यवयं वृणमर्जुनम्' इत्यमरः । दृढं कालयुक्तं
धर्मराजयुक्तम्, पृष्ठं दृढभागं वहन्, त्वं भीमं भयंकरम्, भूरि अधिकं निनदं शब्दं

मुञ्चसि करोषि । स्थिरां दृढाम्, अङ्गलक्ष्मीमवयवशोभां धत्से । बाहिन्यां नद्यां प्रसभं बलात्कारेण प्रविश्य प्रकृष्टतापेन सूर्यकिरणदाहेनान्वितः संश्रोभं कालुष्यं कुरुषे । तस्मात्कारणात् हे अङ्ग सैरि-
भषते अर्थितामर्थवतां कर्षकाणां कामान् अवसि रक्षसि । कणपक्षे—अर्जुनमेव पार्थमेव, दृढं कालपृष्ठं तत्संज्ञकं शरासनम् ; 'कालपृष्ठं शरासनम्' इत्यमरः । किं च, भूरिनिनदं बहुद्वेषयन्तं भीमं भीमसेनं मुञ्चसि । दमनद्वयार्जुननिकटमेव यासीत्यर्थः । अङ्गलक्ष्मीमङ्गदेशाधिपत्यम्, बाहिन्यां सेनायाम्, प्रतापेन तेजोविशेषेणान्वितः ॥ ८४ ॥

लोके त्वं हि सधर्मराडसि महान्भीमोऽस्य वार्थोऽसि न

द्रोणीभूतमुखोऽसि कासरपते किं वासि नासत्यभूः ।

उद्धोषेण च कर्णशल्यमयसे भूरिश्रवोभीष्मतां

त्वसंदर्शनतोऽद्य भारतकथा प्रत्यक्षमालोक्यते ॥ ८५ ॥

लोके इति । लोके त्वं सधर्मराट् धर्मराजेन यत्नेन सहितोऽसि । महान्भीमोऽसि भीषणोऽसि । अपगतोऽर्थो धनधान्यादिर्यस्मात्सोऽमर्थः तादृशो न ; किं त्वर्थेसहित इत्यर्थः । द्रोणीभूतमुखः द्रोणमिति धनधान्यमानपात्रविशेषः, तत्सदृशमुख इत्यर्थः । किं च, हे कासरपते असत्यस्य अनृतस्य भूः भूमिः स्थानं नाप्ते । उद्धोषेण शब्दाधिक्येन कर्णशल्यं श्रोत्रपीडामयसे प्राप्नोषि ; करोषीत्यर्थः । भूरिश्रवसां बहुश्रुतानां महतां निवृत्तानामिति यावत् । भीष्मतां भव-
करताम् ; अयस इति शेषः । तस्मादिति शेषः । तस्मात्कारणात् त्वसंदर्शनतः भारतकथा प्रत्यक्षमालोक्यते दृश्यते । भारतकथापक्षे—सधर्मराट् युधिष्ठिरवदितः, भीमो भीमसेनः, अस्यां कथायां वर्तते इति शेषः । न विद्यते पार्थो यस्यां सा अपार्थो तादृशी न ; किं तु पार्थ-
सहितैवेत्यर्थः । द्रोणीभूतं द्रोणात्मकं मुखं सेनामुखं यस्याः सा तादृशी, द्रोणस्य सेनापतित्वात् । नासत्याभ्यामश्रिभ्यां अवतीति तादृशः नकुलः सहदेवश्च ; अस्यां कथायां वर्तते इति शेषः ।
कर्णशल्यं कर्णसहितं शल्यम् । भूरिश्रवाः प्रसिद्धः ; भीष्मो गाङ्गेयः । भूरिश्रवोभीष्मशब्दादर्शो
आद्यजन्तात् 'तस्य भावः' इत्यर्थे तत्प्रत्ययः । भूरिश्रवोभीष्मयुक्तवानयत इति कलितार्थः ॥

ज्यामाकर्षसि संगतार्तिं महतीं मध्ये शराणां चर-

न्धन्वाकर्षणविश्रुतः प्रकटयन्दोषं स्वकैः कर्मभिः ।

आलोक्यापि न भीतिमञ्चसि परान्प्राप्तोच्छ्रयो विग्रहे

वीराग्रेसर कामरेश्वर ननु द्रोणस्त्वमेवासि नः ॥ ८६ ॥

ज्यामिति । संगता प्राप्ता आर्तिः पीडा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा । 'आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः' इत्युभयत्राप्यमरः । महतीं विस्तृतां ज्यां भूमिम्, आसमन्तात्कर्षति । शराणां जलानां मध्ये चरन् भक्षयन्; 'शरं नीरम्' इति विश्वः । बन्वाया मरुभूमेः कर्षणे कृषिकर्मणि विश्रुतः प्रसिद्धः, स्वकैः स्वीयैः कर्मभिः अकल्पाणभक्षणादिभिः दोषं जाड्यादिरूपं प्रकटयन् विशदयन्, विग्रहे देहे प्राप्त उच्छ्रयो वृद्धिर्यस्य तादृशः, त्वं परानुत्तमान् गजादीनां लोक्यापि हृष्टाऽपि भीतिं भयं नाञ्छसि न प्राप्नेषि । वीराणां शूराणामप्रेसरं हे कासेश्वर, नोऽस्माकं द्रोणाचार्यस्त्वमेवाहि । नन्वित्याक्षये । द्रोणाचार्यपक्षे— संगतार्तिं मिळितधनुष्कोटि यथा तथा ज्यां मौर्वीम्; 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । आकर्षति नमयति । शराणां बाणानां मध्ये चरन् संचरन् धन्वाकर्षणे धनुराकर्षणे विश्रुतः, स्वकैः कर्मभिः दोषं शत्रुहननादिरूपम् । परान् शत्रून् विग्रहे युद्धे प्राप्नोच्छ्रयः प्राप्नोत्कर्षः ॥ ८६ ॥

उच्चैरावणसोदरोऽसि च महापार्श्वोऽतिकायोऽप्यसि

स्थूलाकारमहोदरोऽसि नितरां त्वं मेघनादोऽप्यसि ।

धूम्राक्षोऽसि च दूषणोऽसि चरितैस्त्वं कुम्भकर्णोऽस्यतो

मद्भ्रामस्त्वदुपाश्रयेण भजते लंकारमाधारताम् ॥ ८७ ॥

उच्चैरावणेति । उच्च उन्नतो य एरावणो गजविशेषस्तस्य सोदरः, औन्नत्यादिति भावः । अन्यत्र, उच्चैरुन्नतो यो रावणो दशप्रोक्तस्य सोदरो भ्राता विभीषणः । महान् स्थूलः पार्श्वः पार्श्व-भागो यस्य स तथोक्तः । अन्यत्र, महापार्श्व इति राक्षसनाम । अतिकायोऽतिस्थूलदेहः । अन्धव्रातिकायो रावणात्मजः । स्थूला महानाकारः आकृतिर्यस्य तादृशश्चासौ महत् बृहदुदरं यस्य स तथोक्तः । अन्यत्र महोदरो नाम राक्षसः । नितरां सुतरां त्वं मेघस्य नाद इव नादः शब्दो यस्य स मेघनादः । मेघ इवोच्चैः शब्दं करोषीत्यर्थः । धूम्रे धूम्रवर्णे अक्षिणी यस्य स तथोक्तः । चरितैश्चरित्रैरभक्ष्यभक्षणकर्ममलेपादिभिः दूषणोऽसि दूष्योऽसि । त्वं कुम्भकर्णः कुम्भौ कलशाविव कर्णौ यस्य स तथोक्तः । अन्यत्र, मेघनाद इन्द्रजित्, धूम्राक्षः प्रसिद्धः । एवं दूषणकुम्भकर्णावपि बोध्यौ । अतो हेतोः मद्भ्रामो मदावासमामस्त्वदुपाश्रयेण त्वत्सहायेन लङ्कायां या रमा लक्ष्मीः तदाधारतां तदाश्रयतां भजते प्राप्नोति ॥ ८७ ॥

सीतायां प्रसितो दृढं कृतयुगव्यापारघोरक्रभो

दर्पोज्जृम्भित हे हयाविपहतिश्रान्ति वहस्याहवे ।

प्रख्यातोऽस्सनरण्य एव विषयेऽप्युत्कृष्टधन्वा जवा-

न्मायावी स हि रावणः पुनरिह प्राप्नोऽसि किं मदृगृहे ॥ ८८ ॥

सीतायामिति । सीतायां लाङ्गलपद्धतौ दृढं प्रसितः दृढं बद्धः, कृतः रक्षितः यः युग-
स्य गलबद्धदारुविशेषस्य व्यापारः कृष्यादिरूपः तस्मिन् घोरः क्रूरः क्रमः शक्तिर्यस्य स तादृशः ;
'रथसीराङ्गबोयुगः' इति 'क्रमः शक्तौ परिपाट्याम्' इति च विश्वः । हे दर्पोज्जृम्भित दर्पेण
बलेनोज्जृम्भित गर्विष्ठ आहवे युद्धे ह्याधिपस्याश्वश्रेष्ठस्य हत्या हननेन या श्रान्तिः श्रमस्तां बहसि
विमर्षि । अनरण्ये अरण्यरहिते विषये देशे 'विषयः स्मादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च' इति
विश्वः । प्रख्यातः प्रसिद्धः ; आरण्यकमहिषाणां कृष्यानुपयोगाभावेन न प्रसिद्धिरस्तीति भावः ।
जवाद्वेगान् उत्कृष्टः समीचीनकृषिकर्मणा कृष्टः धन्वा मरुभूमिरेन स तादृशः । मायावी
मायावान् स प्रसिद्धः रावणः पुनरपि मद्गृहे मद्भवने प्राप्तोऽसि । किं वितर्कं । रावणपक्षे
—सीतायां वैदेह्यां दृढं प्रसितः अत्यन्तमात्मकः, कृतयुगे युगान्तरे व्यापारेण घोरः क्रमः
परिपाटी यस्य स तादृशः । कृतयुगे हि रावणः स्वशिरःकर्तनादिघोरतपश्चर्यां कृत्वा श्रीपरमेश्वरान्
त्रैलोक्याधिपत्यं संपादयामासेति श्रीमद्रामायणादिप्रसिद्धिरनुसंधेया । दर्पेण बलेन उज्जृम्भितो
यः हेह्याधिपः कार्तवीर्यार्जुनः तेन हत्या हननेन श्रान्तिः श्रमं बहसि । कार्तवीर्यार्जुनो युद्धे
रावणं निर्जित्य कारागृहे निरुद्धवानिति पौराणी कथा । अनरण्यस्य इक्ष्वाकुवंशस्य राज्ञो विषये
गोचरे प्रख्यातः प्रसिद्धः, तं निर्जितवानित्यर्थः । उत्कृष्टधन्वा आकृष्टधन्वा ॥ ८८ ॥

ताम्रश्मभ्रमुखोऽसि नैव सहसे क्रोडाहतिं मानवैः

कामं बाढवैरमाकलयसे रोषेण नैसर्गिकम् ।

संप्रीतिं तरसादनेऽपि तनुषे त्वामद्य पानोत्सुकं

चन्दाखानमवैमि यच्चव खुरानाश्चर्यमालोक्ये ॥ ८९ ॥

तामेति । ताम्रश्मभ्रमुखोऽसि ताम्रवर्णोपेतमुखरोमविशिष्टः, मानवैः मनुष्यैः क्रोडस्य
भुजान्तरस्य आहतिं हननम् ; 'न ना क्रोडं भुजान्तरम्' इत्यमरः । नैव सहसे । काममत्यन्तं रोषेण
क्रोपेन नैसर्गिकं स्वाभाविकं बाढवैरमश्चवैरमाकलयसे । तरसा वेगेन अदने भक्षणे संप्रीतिं संश्लेषं
वितनुषे तनोषि । पानोत्सुकं त्वां अद्येदानीं चन्दाखानं चन्दाखाननामानं म्लेच्छप्रभुमवैमि जानामि ।
यद्यस्मात्कारणान् तव खुरान् शकानि ; 'शकं छीवे खुरः पुमान्' इत्यमरः । आलोक्ये इत्या-
श्रयम् । यवन्तपक्षे —ताम्रस्तुहकः श्मभ्रमुखः श्मभ्रमान् मानवैः क्रोडस्य वराहस्य आहतिं
हननम् ; 'क्रोडः पोत्री किरिः किटिः' इत्यमरः । बाढवानां बाढणानां वैरं द्वेषम्, तरसस्व
क्रोशस्यादने भक्षणे ; 'विशितं तरसं मांसम्' इत्यमरः । यद्यपानोत्सुकं मदिरापानोत्सुकम् ।
खुरानिति म्लेच्छशास्त्रस्य संज्ञा ; तदपि महिषस्य श्लेषबलेन प्रतीयत इत्याश्रयं बोध्यम् ॥ ८९ ॥

द्वंद्वे प्रीतियुतः क्वचित्कृतबहुव्रीहिप्रकर्षः क्वचि-

त्पश्चात्तत्पुरुषाविधौ कृतसमाहारः क्वचिच्च क्वचित् ।

शब्देषु द्विगुणादरं कलयामि श्रीकासरक्षमापते

प्रायः शाब्दिकचक्रवर्तिनिह त्वामेव मन्यामहे ॥ ९० ॥

द्वंद्व इति । द्वंद्वे मिथुने प्रीतियुतः ; 'स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वंद्वम्' इत्यमरः । क्वचित्प्रदेश-
विशेषे निर्व्यापारस्यल इत्यर्थः । क्वचिदन्यत्र कृतः बहुव्रीहिप्रकर्षः, बहवः अनेके व्रीहयः शाक्य-
स्तेषां प्रकर्षः येन सः तथाविधः । पश्चादनन्तरं तत्पुरुषेण कर्षकेणान्वितः । क्वचित्कृतचित् कृतः
समीचीन आहारो भक्षणं येन स तादृशः । क्वचिच्च प्रदेशे शब्देषु ध्वनिषु द्विगुणस्य द्विगुणशब्द-
स्यादरं करोमि । श्रीकासरक्षमापते प्रायः प्रायेण शाब्दिकचक्रवर्तिनं वैयाकरणश्रेष्ठं त्वां मन्यामह
एव । वैयाकरणपक्षे — द्वंद्वे इत्येतद्वंद्वे प्रीतियुतः, समस्यमानपदार्थातिरिक्तपदार्थप्रतीत्यभावात् ।
क्वचित्कृतः सिद्धान्तितः बहुव्रीहेः 'अनेकमन्वपदार्थ' इति सूत्रविहितसमासस्य प्रकर्षः तत्पुरुषा-
पेक्षया प्राक्स्थं इदं प्रतीताधिकरणन्यायसिद्धं येन स तादृशः । पश्चादनन्तरं तत्पुरुषेण तत्पुरुष-
समासेनान्वितः, तत्पुरुषे पूर्वपदे संवन्धिलक्षणङ्गीकाराद्बहुव्रीह्येक्षया तद्वैयर्थ्याभिप्रायेण पश्चा-
च्छब्दप्रयोगः । न च बहुव्रीह्यान्वयपदार्थप्रतीत्यर्थं लक्षणाऽऽवश्यकीति वाच्यम् । बहुव्रीहेरन्य-
पदार्थे शक्तेरवारुणाधिकरणादौ व्युत्पादितत्वात् । क्वचित्कृतः समाहारः समाहारद्वंद्वो येन स
तथोक्तः । द्विगुणा द्विगुसमासेनादरं प्रीतिं कलयामीति प्राञ्जः । अन्ये तु द्विद्वित्वं, गुणः 'अदे-
कगुणः' इति शास्त्रविहितसंज्ञावानकादिः तयोरादरं कलयामीत्यर्थः । एतेन पूर्वव्याख्यायां
द्विगुणेति णत्वानुपपत्तिः, 'रषभ्यां नो णः समानपदे' इति शास्त्रबोधितनिमित्ताभावादिति
निरस्तमित्याहुः । परे तु द्विगुर्द्विगुसमासः णत्वं च तयोरादरमित्याहुः । वयं तु ब्रूमः — द्वयोरगुणः
द्विगुणः, द्वयोरिति 'पष्ठी स्थानेयोगा' इति शास्त्रपरिभाषितस्थानपष्ठी । तथा च द्वयोः स्थाने
गुणाविधिं हि वैयाकरणो ब्रूते, 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृत्य विहितत्वादिति संक्षेपः ॥ ९० ॥

त्वं शक्तिं सहजां दधासि च पदेऽवज्ञाजहल्लक्षणः

स्वातन्त्र्यं प्रथयंश्च शब्दविषयेऽप्यासक्तिपुण्यां भजन् ।

भूयो दर्शनमेपि लिङ्गकरणप्रामाण्यसंभावितः

कक्ष्यायां प्रसितस्ततोऽद्य महिष त्वां तर्कये तार्किकम् ॥ ९१ ॥

त्वमिति । सहजां सहोत्पन्नां शक्तिं दधासि । हे अज्ञ महिष पदेऽव चरणेषु अजहत्
अत्यजत् लक्षणमावर्त्तदिरूपं यस्य स तादृशः । शब्दविषये ध्वनिविषये स्वातन्त्र्यमन्यापेक्षया

प्रथयन् विस्तारयन् ; जनसमुदायेऽपि निर्भयं यथा तथा उच्चैः शब्दं करोषीत्यर्थः । उच्यते भूमा-
बाभक्तिमन्स्थानं भजन् भूयः पुनः पुनः दर्शनं दृष्टिपथम्, एषि प्राप्नोषि । लिङ्गमेव लिङ्ग-
मुपस्थं तेन यद्वर्णं युद्धम् ; निधुवनमित्यर्थः । अत्र प्रामाण्येन प्रमाणत्वेन संभावितः पूजितः,
महिषीभिरिति शेषः । कक्ष्यायां बन्धिन्यां रज्जौ प्रनितः बद्धः । ततो हेतोः हे मणिष त्वां तार्किकं
तर्कशास्त्रज्ञं तर्कये मन्ये । तार्किकपक्षे—सङ्गां शक्तिं कार्यानुकूलमिति यावत् । दधाति निरूप-
यति । पदेषु 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यादौ काकादिपदेषु अजहती शक्त्याभिमत्यजन्ती
लक्षणा यस्य स तादृशः । शब्दविषये शब्दप्रमाणविषये स्वातन्त्र्यं स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं प्रथय-
न्विस्तारयन्, वैशेषिका हि शब्दस्यानुमानविषयेव प्रामाण्यं वदन्ति ; तन्निराकृत्य शब्दस्वातन्त्र्य-
वादं प्रवर्तयतीत्यर्थः । उच्यते मासक्तिं भूमां वादनेच्छाम् ; यद्वा तर्कशास्त्रस्येति साधनैकप्रयोजन-
त्वेन तस्य च क्षितिः कर्तृजन्येऽनुमानमूलत्वेन तत्रानुमेरावश्यकत्वादिति भावः । भूयः दर्शनं
भूयःपु अधिकरणेषु दर्शनं साध्यहेतोः सहचारदर्शनम्, तस्य व्याप्तिप्रादुर्भावमिति भावः ।
लिङ्गं धूमादि, करणं चक्षुरादि, प्रामाण्यं प्रामाण्यास्त्वत्स्वादि तैः संभावितः पूजितः, कक्ष्यायां
बादकथायां प्रसितः बद्धः, समयबन्धादिनेति भावः ॥ ९१ ॥

सूत्राणि प्रथमं महाप्रतिभयोत्साहेन यत्स्वण्डय-

न्धाट्यावाङ्मुख एव चाधिकरणप्रौढि परां दर्शयन् ।

संघर्षे सति बाढवैर्विजयितां सिद्धान्ततो गाह्ये

तेन त्वं महिषक्षितीश्वर महासीमानसकाग्रेसरः ॥ ९२ ॥

सूत्राणीति । यद्यस्मात्कारणान् सूत्राणि स्वबन्धनसाधनानि, प्रथमं दृष्टात्कारेण, सङ्गां
अधिकः, अप्रतिभयः प्रतिभयरहितः य इत्याहः संतोषः तेन, स्वण्डयन् शकलयन्, धाट्या
वेगेन अवाङ्मुख एव परां श्रेष्ठम्, अधिकस्य रणस्य युद्धस्य प्रौढात्कः दर्शयन् प्रकाशयन्,
बाढवैरैः संघर्षे युद्धे सति सिद्धो निश्चितो योऽन्तो नाशः तेन विजयितां जयिष्णुत्वं गाह्ये ।
युद्धसमये अश्वं हत्वा जयं प्राप्नोषीत्यर्थः । तेन कारणेन हे महिषक्षितीश्वर एवं महासीमानसकाग्रे-
सरः सीमानसकश्रेष्ठः भवतीति शेषः । सीमानसकपक्षे—सूत्राणि 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या'
इत्यादीनि कल्पसूत्राणि, महाप्रतिभया महाप्रकृत्या नृत्साहेन यत्स्वण्डयन् प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन न
प्रमाणमिति स्थापयन्, धाट्या शब्दोच्चारणवेगेन अवाङ्मुख एव अधिकरणप्रौढि अधिकरणसंचार-
माहृत्यम्, न तु पुस्तकाद्यपेक्षयाव भावः । बाढवैर्बाढ्यैः संघर्षे बादे सति सिद्धान्ततः सिद्धान्त-
मार्गेण विजयितां प्राप्नोषि ॥ ९२ ॥

मालिन्यास्पदमुच्चकैस्तव वपुर्ग्रीवा पुनः स्रग्धरा

नित्यं जाङ्गलभूमिषु त्वमयसे शार्दूलविक्रीडितम् ।

काठिन्यं वपुषो विमर्षिं नियतं किं चेन्द्रवज्राधिकं

वृत्तात्मा भजसि प्रबन्धपदवीं श्रीसैरिभक्षमापते ॥ ९३ ॥

मालिन्यास्पदमिति । उच्चकैरुन्नतं तव वपुः, मालिन्यस्य कर्दमादिप्रयुक्तमालिन्यस्य
अस्पदं स्थानम्, ग्रीवा पुनः स्रग्धरा स्रजं रज्जुशृङ्खलाकिणीकांस्यशृङ्खलादिकं धरतीति तादृशी ।
नित्यं जाङ्गलभूमिषु काठिन्यभूमिषु शार्दूलस्य व्याघ्रस्य विक्रीडितं चेष्टितं त्वमयसे प्राप्नोषि ।
काठिन्यभूकर्षणेऽपि शार्दूलसमानविक्रम इत्यर्थः । इन्द्रस्य शकस्य वज्रायुधं तदपेक्षया अधिकं
काठिन्यं दृढत्वं, वपुषो देहस्य विमर्षि । वृत्तात्मा वर्तुलात्मा प्रबन्धपदवीं प्रबन्धमास्थं भजसि
प्राप्नोषि । प्रबन्धपदे — मालिनीशार्दूलविक्रीडितेन्द्रवज्रादीनि वृत्तानि बोधयानि । प्रबन्धस्य नाना-
वृत्तशोभितत्वादिति भावः । तल्लक्षणानि तु विस्तरभयाज्ज लिख्यन्ते ॥ ९३ ॥

शृङ्गारं रुचिरं दधास्थनुदिनं वीरेण संचार्यसे

कृष्यां भूरि दयान्वितः प्रतिभयं हास्यं बहयश्नुतम् ।

उद्धोषं विकृतं करोषि बहुधा रौद्रं मुहुर्भीक्ष्णं

सायं दामनि शान्तिभाङ्गनवरसास्तस्माल्लुलाय त्वयि ॥ ९४ ॥

शृङ्गारमिति । रुचिरं सुन्दरम्, शृङ्गयोर्विषाणयोररम्यं दधामि घत्से । अनुदिनं
प्रतिदिनं वीरेण वीरनाम्ना गोपालेन संचार्यसे । कृष्यां कर्षणे भूरि अत्यन्तं दयया कृपयाऽन्वितो
युक्तः प्रतिभयं भयंकरं, अद्भुतमाश्चर्यपदं हास्यं बहसि दधासि । विकृतं विकटमुद्धोषं भर्त्सि
करोषि । बहुधा बहुप्रकारेण रौद्रं क्रूरं मुहुः पुनः पुनः वीक्ष्यसे पश्यसि । सायं सायंकाले दामनि
रज्जौ शान्तिभाक् निर्वापारः, तस्मात्कारणात् त्वयि नवरसाः शृङ्गारादयः दृश्यन्ते इति शेषः ।
शृङ्गारादिशब्दैः शृङ्गारादयोऽलंकारशास्त्रे प्रसिद्धा नवरसा बोध्याः । तल्लक्षणानि च पूर्वमेवो-
क्तानि ॥ ९४ ॥

त्वं सद्यस्तनपीडनेन रवयञ्शृङ्गारलीलाश्रिता

न्यापीतैरधरासृतैश्च सरसः संमीलिताक्षः सुखैः ।

आकृष्टः प्रसभं सरोमलतया तापाच्चिरेणातनोः

पल्लव्या समिकच्छगीरिव ललायाधीश संकीडसे ॥ ९५ ॥

स्वभिति । सद्यस्तनं वात्स्यायिकं वत्पिडनं ताडनं तेन शृङ्गयोर्विधानयोः अराभ्याम्भ्यां
 कौलया अनायासेन क्षतानि व्रणानि रक्षयन्कुर्वन्ना समन्तात्पीतैः पानकर्मकृतैः सरसः कासारस्या-
 बराधूतैरन्तर्बर्तितजलैः सुवेरानन्दैश्च संमीलिते मुकुलिते अश्लिणी यस्य सः तथोक्तः । उपरितन-
 जलस्य रक्षिकिरणतप्ततया तत्परित्यज्याभोभागागतशीतजलपानेन मतोषं प्राप्नोमीत्यर्थः । सरसः
 सरस्या अमलतया स्वच्छतया अतनोः महतः तापात्सूर्यकिरणदाहात्प्रपन्नं बलात्कारेण आकुष्टो
 नीतः, अर्थात्सरोदेशं प्रतीति ज्ञेयम् । हे लुलायाभीश त्वं पद्मिन्या सरस्या सह रसिकाप्रगीरिव
 रसिकश्रेष्ठ इव संकीडसे रमसे । रसिकाश्लेषे—स्तनयोः कुबयोः पीडनेन मर्दनेन शृङ्गारस्य शृङ्गार-
 रसस्य या लीला बिलासः तथा क्षतानि तत्त्वदन्तश्चतदंशनादिजनितव्रणानि, तद्यस्तस्मिन्नेव श्लेषे
 आ समन्तात्पीतैः अधरस्य दशनच्छदस्यामृतै रनैः सरसः शृङ्गाररसास्वादविशिष्टः सुखैर्विगलित-
 वेद्यान्तरस्वरूपानन्दानुभवैः ; 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवति' इति श्रुतेरिति
 भावः । सरोमलतया रोमराजिनिहितया अतनोः अनङ्गस्य तापाच्चरात्, अर्थात्तत्त्वयैव संवध्यते ।
 प्रसभमाकुष्टः वशीकृतः पद्मिन्या उत्तमनायिकया । अत्र वात्स्यायनतन्त्रविदे तत्त्वदानविधान-
 प्रकरणे (अनङ्गरङ्गे) — 'प्रीवाकरोक्तघनस्तनपुष्टकक्ष दृष्ट्याश्वगण्डविषये तत्त्वराः खराः रघुः ।
 माने तवीनसुरते विरहे प्रवासं द्रव्यश्रयेऽथ विरतौ च मदे प्रयोज्याः ॥' तथा — 'अव्यक्तेरेखं
 कृतरोमहर्षं समर्पितं गण्डकुचाधरेषु । यत्कर्म संपूर्णतत्त्वप्रसूतं विज्ञास्तदेतच्छुरितं वदन्ति ॥'
 तथा दन्तश्चतदंशेऽपि—'तत्त्वप्रदेशेषु रदाः प्रयोज्याः ओष्ठानान्तर्नयनानि हित्वा । दि-
 ष्णारसीत्कारविशेष उक्तो दन्तार्पणे कामकलाविदग्धैः ॥' एवं चुम्बनप्रकरणेऽपि—'अधराक्षि-
 कपोलमस्तकं वदनान्तः स्तनयुग्मकंधरे । बिहितानि पदानि पाण्डितैः परिम्भादनु चुम्बनस्य
 हि ॥' इति । तथा काव्यप्रकाशेऽपि चुम्बनपरिरम्भणादीनां रसाविर्भावनिमित्तत्वमुक्तम्
 — 'संभोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार इष्यते । संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः ॥
 तत्राद्याः परस्परालोकनपरिचुम्बनाद्यनन्तभेदत्वादपरिच्छेद्य इति एक एव गण्यते' इति ।
 रसात्मकानन्दानुभवो युक्तः । तत्रैव 'ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको
 रसः' इति । अतनोस्तापादित्यनेन त्रयस्त्रिंशद्वयभिचारिभावाः सूचिताः, 'सतिर्व्याधेस्तथोन्मादः'
 इत्यादिना परिगणितमध्यपातित्वात्तापस्य । त्रयस्त्रिंशत्स्वरूपं त्वस्मत्कृतश्लेषार्थचन्द्रिकायां द्रष्टव्यम् ।
 पद्मिन्येतत्त्रयापि पद्मिन्यादिभ्रमणं वात्स्यायनतन्त्रे—'पद्मिनी चित्रिणी चाथ शङ्खिनी हस्तिनी तथा ।
 कमाचतुर्धा नारीणां लक्षणानि ब्रूवेऽधुना । पूर्वपूर्वतरास्तासु श्रेष्ठास्तुल्यम चक्षते ॥ प्रान्तारक्तकुरङ्ग-
 ष्णावनयना पूर्णेन्दुतुर्यानना पीनोत्तुङ्गकुचा शिरीषमृदुला स्वल्पाशना दक्षिणा । फुल्लाम्भोजमुगन्धि-
 कामलजलिता लज्जवती मानिनी इयमा काऽपि सुवर्णचम्पकनिभा देवादिपूजारता ॥ उज्जिद्राम्बुज-
 कोष्ठमृगयमदनचक्रा मरालखना तन्वी हंसवधूगतिः सुललितं रूपं सदा बिभ्रती । मध्यं चापि

बलित्रयाङ्कितमसौ शुक्लम्बराकाङ्क्षिणी सुग्रीवा शुभनसिकेति गदिता नार्युत्तमा पद्मिनी ॥
इति ॥ ९५ ॥

आशां पुण्यसि योनिपानमलिले यो नाभिपानान्वितः

प्रीत्या नित्यमपारलौकिकविधावङ्गीकृतः कैरपि ।

स्वच्छन्दं चरसीह यः किल परक्षेत्रे खलाग्रेसर-

स्तं त्वां हन्त विटाग्रगण्यमधुना जाने महासैरिभ ॥ ९६ ॥

आशामिति । यः निपानमलिले आहावजले, आशामिच्छां पुण्यसि रक्षसि । 'आहा-
वस्तु निपानं स्यात्' इत्यमरः । नाभिमानेन नाभिप्रमाणेनान्वितो युक्तः ; नाभिद्वय इत्यर्थः ।
नित्यं सर्वदा प्रीत्या संतोषेण अपारः निरवधिर्यो लौकिकस्य कृष्यादेर्विधिव्यापारः तस्मिन् कैरपि
कैश्चिदेवाङ्गीकृतः स्वीकृतः ; न हि सर्वेऽपि महिषेणैव कर्षन्ति, वृषभेणापि कर्षणसंभवादिति
भावः । परेषामन्येषां क्षेत्रे केदारे स्वच्छन्दं स्वच्छन्दं यथा तथा चरसि भग्नयसि । खलस्य धान्य-
राक्षीकरणस्थलस्य अग्रेसरः प्रमुखः, तं तादृशं त्वां हे महासैरिभ विटाग्रगण्यं जाने मन्ये । विट-
क्षेत्रे — योनौ उपस्थे यत्पानं पेयं सलिलं तत्राज्ञाम् ; पद्मिन्याः सुगन्धिमदनसलिलत्वेन भगवन्-
नमिच्छतीत्यर्थः । तदुक्तं वात्स्यायनतन्त्रे — 'कक्षायुगं मन्मथमन्दिरं च नाभेश्च मूत्रं
स्मरलोच्छिन्नाः । चुम्बन्ति लाटा निजदेशसाम्यान्नास्त्यन्यतश्चुम्बनरीतिरेषा ॥' इति । अभि-
मानेन गर्वेण आभिजात्यादिजनितेनेति भावः । नान्वितः न युक्तः । विटस्याभिजात्यादे-
रपालनीयत्वादिति भावः । पारलौकिकं परलोकसाधनं योनौश्रोमादिकं कर्म तत्र भवती-
त्यपारलौकिकं परस्त्रीसंभोगादि तत्त्व विधौ व्यापारे कैरपि कैश्चिदेवाङ्गीकृतः । परक्षेत्रे पर-
क्षेत्रे चरति, खलानां दुष्टानाम् । परस्त्रीसंभोगो वात्स्यायनतन्त्रेऽभिहितः — 'नारी चोत्तमवौ-
चनाभिलषितं कान्तं न चेदाप्नुयादुन्मादं मरणं च विन्दति तदा कंदर्पसंभोगात् । संचिन्त्येति
समागतां परबधूं रत्यर्थिनीं स्वच्छन्दया गच्छेत्कपि न सर्वदा सुपतिमानित्याह वात्स्यायनः ॥'
इति ॥ तथा च परस्त्रीसंभोगस्य वात्स्यायनसंमतत्वेऽपि सर्वश्रुतिस्मृतितानिषिद्धत्वेन तत्र प्रवर्तमाना-
नां खलत्वं स्पष्टमिति भावः ॥ ९६ ॥

त्वं वाली रमसे रुमापुपगतः प्रौढाङ्गदेहान्वित-

स्तारामैत्रमिह स्फुटं वितनुषे नादैर्जयन्दुन्दुभिम् ।

इत्थं सत्यपि कासरेश्वर नृणामाश्चर्यदश्चर्यया

मातङ्गान्तिक एव निर्भयमहो संचारशीलोऽपि किम् ॥ ९७ ॥

त्वं वालीति । त्वं बालः पुच्छमस्यास्तीति वाली रुमां भूविशेषम् ; 'रुमा स्याल्लवणा-
करः' इत्यमरः । उपगतः प्राप्तः सन् रमसे क्रीडसे । प्रौढाणि स्थूलानि अङ्गान्यवयवा अस्व
तादृशेन देहेन शरीरेणान्वितो युक्तः । ताराभैत्रं तारायां कनीनिकया भैत्रं समानरूपत्वम् ; 'तारका-
ऽङ्गः कनीनिका' इत्यमरः । वितनुषे करोषि । इह स्फुटं स्पष्टं नदः शब्दैः दुन्दुभि वाद्यविशेषं
अयन् तिरस्कुर्वन्, इत्थमेवं सत्यपि बालिताम्येऽपि हे कासरेश्वर चर्याया स्वव्यापारेण नृणां पुरुषा-
णामाश्चर्यदः अद्भुतरसोत्पादकः । तदेवाह—मातङ्गान्तिक एव चण्डालसमीप एव निर्भयं यथा तथा
संचारशीलोऽसि संचरिष्णुस्वभावोऽसि । किं वितर्के । अहो इत्याश्चर्ये । सतङ्गाश्रमे बालिप्रवेशा-
भावेनेत्यर्थः । बालिपक्षे—रुमां सुप्रीवभायां, प्रौढाङ्गदेहान्वितः प्रौढा प्रकृष्टा अङ्गदे स्वपुत्रे वा
इहा इच्छा तथा अन्वितः, ताराभैत्रं तारायां स्वभार्यायां भैत्रं स्नेहम् । दुन्दुभिसुरविशेषम् ॥

जिष्णुस्त्वं हि कृशानुभावमयसे श्रीकासरक्षमापते

नित्यं हि च सदन्तकोऽसि वपुषि ग्राम्येऽस्ति ते निर्कृतिः ।

पाशो चासि सदाशुभत्वमयसे सर्वत्र कृष्यादिषु

प्रायो वैश्रवणोच्छ्रयं प्रकटयन्किं च त्वमुग्राकृतिः ॥ ९८ ॥

जिष्णुरिति । हि यस्मात्कारणजिष्णुर्जयशीला, इन्द्रश्च । कृशानां दरिद्राणामनुभावं
संपदमयसे करोषि ; कृशानोर्बहेर्भावं बह्वित्वं च । किं च अपि च श्रीकासरक्षमापते नित्यं सर्वदा
सन् वर्तमानः अन्तर्को यमः यस्मिन् स तथोक्तः ; पृष्ठभागोपाकृतकृतान् इत्यर्थः ; अन्यत्र सन्
समीचीनः धर्मधर्मव्यवस्थापक इति यावत् ; तादृशश्चासावन्तक इत्यर्थः । ग्राम्ये प्राकृते ते वपुषि
देहे निर्कृतिः दोषोऽस्ति ; अन्यत्र निर्कृती राक्षसः । पाशो पाशयुक्तः ; रज्ज्वादिना बद्ध इति
यावत् ; अन्यत्र वरुणः । सर्वत्र कृष्यादिषु कर्मस्वाशुभत्वं शौघगामित्वमयसे प्राप्नोषि ; अन्यत्र
वायुत्वम् । प्रायो वै प्रायेण कलुः श्रवणयोः श्रोत्रयोः उच्छ्रयमौघत्वं प्रकाशयन् ; कुबेरैश्वर्यमिति
च । किं च, त्वमुग्रा कूरा आकृतिराकारो यस्य स तथोक्तः ; उग्राकृतिरीश्वराकृतिरिति च । तथा
च सर्वदिक्पालकात्मकस्त्वमिति भावः ॥ ९८ ॥

क्षेत्राण्यश्वासि पञ्चलाङ्गलविधौ लब्धार्द्रकृष्णाजिनो

गोदानेषु सहस्रशः प्रतिदिनं पात्रीभवस्यात्मना ।

त्वं ब्रह्माण्डकटाहमश्वासि समुद्रोषेण लब्धा त्वया

॥ ९९ ॥ काऽपि स्वर्णतुलाऽपि कासरपते दीर्घायुरिच्छामि ते ॥ ९९ ॥

क्षेत्राणीति । पञ्चलाङ्गलविधौ पञ्चलाङ्गलव्यापारे क्षेत्राणि केदारादीनि अञ्चसि प्राप्नोषि । अन्यत्र पञ्चलाङ्गलशास्त्रे क्षेत्राणि केदारादीनि अञ्चसि प्राप्नोषि । पञ्चलाङ्गलविधिपूर्वकभूदानमिति च । लब्धं प्राप्तमार्द्रं सितं यत्कृष्णं नीलवर्णमजिनं यस्य स तथोक्तः । आङ्ग-कृष्णाजिनप्रतिग्रहोऽपि प्रतिपाद्यते । सहस्रशः गवां भूमीनां दानेषु स्वप्ननेषु कृष्यादिषु प्रतिदिनं त्रयहम्, आत्मना अन्तःकरणेन पात्रीभवसि पात्रं भवसि । सहस्रगोप्रतिग्रह इति च । समुद्रोषेण सम्यगुद्देशेण ब्रह्माण्डकटाहमण्डमिति मञ्चसि प्राप्नोषि ; अण्डमिति विवापिशब्दं करोषीत्यर्थः । ब्रह्माण्डकटाहप्रतिग्रह इति च । स्वर्णानां हिरण्यानां तुला तोलनमपि लब्धा प्राप्ता । महिषेन्द्रेण कुरि कुर्वन्तः संपत्तिमुत्तमां प्राप्य सुवर्गनेोलनं कुर्वन्तीत्यर्थः । हे कासरपते इत्थं महादानप्रतिग्रहं कुर्वतस्ते तव दीर्घायुः शास्त्रोक्तं दीर्घायुष्यमिच्छामि वाञ्छामि । महादानप्रतिग्रहं कुर्वतस्त्वामप्युत्तमसक्त्या तत्परिहारस्य प्रार्थनीयत्वादिति भावः ॥ ९९ ॥

सुग्रीवोऽसि महान्गजोऽसि वपुषा नीलः प्रमाथी तथा

धूम्रश्चासि महानुभाव महिष त्वं दुर्मुखः केसरी ।

इत्थं ते सततं महाकपिशताकारस्य साहाय्यतः

सीतां प्राप्य विलङ्घ्य दुःखजलधिं नन्दामि रामः स्वयम् ॥ १०० ॥

सुग्रीव इति । सुपु ग्रीवा कण्ठो यस्य तथोक्तः ; अन्यत्र सुग्रीवः प्रसिद्धः । वपुषा देहेन महान् स्थूलो गजोऽसि ; सौख्ये गजमवृण इत्यर्थः । अन्यत्र गजो गवाश्च इति प्रसिद्धो बानरः । नीलो नीलवर्णः ; अमृतनयश्च । प्रमाथी प्रहर्ता ; बानरश्च । धूम्रो धूम्रवर्णः ; बानरश्च । हे महानुभाव सर्वश्रेष्ठ महिष त्वं दुर्मुखः विकृतमुखः ; दुर्मुखनामा बानरश्च । केसरी लोमानि तैर्युक्तः ; तन्नामा बानरश्च । इत्थमेवंप्रकारेण महाकपिशताकारस्थानेककपिरूपस्य ते साहाय्यतः उपकारतः सीतां लाङ्गलपद्धतिं प्राप्य ; अन्यत्र जानकीं लब्ध्वेत्यर्थः । दुःखजलधिं दुःखसागरं विलङ्घ्य तीर्त्वा स्वयं रामो रमणशीलः सन् नन्दामि संतुष्यामि ॥ १०० ॥

श्रीमद्भोसलवंशदुग्धजलधेः संपूर्णचन्द्रोपमो

यः शास्ति क्षितिमक्षति क्षितिपतिर्मूर्तः प्रतापः स्वयम् ।

दीर्घायुर्जितशत्रुरात्मजयुतो धर्मा प्रजारागवा-

दुष्टाघोस्तु स निस्तुलैर्मिजसमास्तारैः क्रमादागतैः ॥ १०१ ॥

एवं महिषं सर्वदेवात्मकत्वेन सर्वोत्कृष्टवस्तुत्वेन, राज्ञोऽधिकतरत्वेन स्तुत्वा तन्मुखेन सर्वाद्वैतं प्रबन्धपरमतात्पर्यविषयीभूतं निरूप्य शोषजीव्यराजवंशस्याशिवं पुनः प्रार्थयते— श्रीम-
दिति । श्रीमान् लक्ष्मीसंपन्नः भोसलवंश एव दुग्धजलधिः क्षीराब्धिः तस्य, संपूर्णचन्द्रोपमो राका-
चन्द्रसदृशः यः प्रतापः प्रतापसिंहाख्यः मूर्तो मूर्तिमान् स्वयं श्रितिवान् भूपतिः सन् श्रितिं भूमि-
मक्षति निरुपद्रवं यथा तथा शास्ति रक्षति । सः प्रतापसिंहाख्यो राजा दीर्घायुः चिरजीवी
आत्मजयुतः पुत्रपौत्रादिसंतानवान् धर्मी धर्मप्रवणचित्तः प्रजासु स्वविषयवाचिनीषु रागवान्,
लोभवान् निस्तुलैः निरुपमैः निजलभास्तरैः स्वीयसभ्यश्रेष्ठैः क्रमान् पुत्रपौत्रादिक्रमान् आगतैः
प्राप्तैः सह उल्लासोऽस्तु अलङ्काराद्यो भवन् । अत्र भोसलवंशस्य दुग्धजलधित्वोक्त्या रूपकालं-
कारः स्पष्टः । तेन च राजवंशस्य सर्वजनप्रेमास्पदत्वं निर्गलत्वं कीर्तिमत्त्वं च व्यज्यते । राज्ञः
पूर्णचन्द्रसाम्योक्त्या सकलजनानन्दकरत्वं व्यज्यते । एवं पूर्णचन्द्रसंपर्काद्यथा क्षीराब्धिबंधते, एवं
राजानमासाद्य सोसलीयान्वदायस्व संतानवृद्धिव्यज्यते ॥ १०१ ॥

राजा धर्मपरः परस्परधृतस्नेहाश्च तन्मन्त्रिणो

राजन्वत्यवनी वनीपकजना आख्या भवन्तु क्षितौ ।

पृष्ठाङ्गाः पशवश्चरन्तु भजतां दुर्भिक्षवार्तां लयं

वाञ्छानाथकवेः कृतिश्च कुरुतां निर्मत्सराणां मुदम् ॥ १०२ ॥

इति श्रीवाञ्छेश्वरकविविरचितं महिषशतकं संपूर्णम् ॥

उपक्रमप्रतिपादितमर्थमुपसंहरन्प्रबन्धावान्तरतात्पर्यविषयीभूतं राजतदमात्यादीनां स-
न्मार्गप्रवर्तनरूपं, सर्वेषां जनानां गवां स्वप्रतिपादितमदिषवंशस्य च मङ्गलरूपमर्थमुपसंहरति-
राजेति । शेषं सुगमम् ॥ १०२ ॥

क्षेत्राणामुत्तमानामपि यदुपमया काऽपि लोके प्रगस्ति-

श्चित्तद्रव्येण मुक्तिक्रयमभिलषतां याऽहुना पण्यवीथी ।

साक्षाद्विश्वेश्वरस्य त्रिभुवनमहिता या पुरी राजधानी

रम्या काशी सकाशमिवतु हितकरी भुक्तये मुक्तये नः ॥

प्रीयतां कृद्विकृतिना निर्मितेयं सुधीमुदे । भूयाद्वाञ्छेश्वरप्रमथ्याख्या श्लेषार्थचन्द्रिका ॥

इति श्रीकृद्विसूरिकृतमहिषशतकव्याख्या संपूर्णा ॥

SRIRANGAM SRI SANKARA GURUKULA SERIES.

- No. 1. पञ्चरत्नकारिका: A poetic commentary on the Upadesa Panchakam of Sri Sankara Bhagavatpadacharya by Sri Sadasiva ; with a *Prastavana* by Sri Sacchidananda Tirtha Swamigal. 0 12 0
- No. 2. नयमञ्जरी A poetic commentary on the Brahma Sutras, by Sri Appayya Dikshita. With a Sanskrit Introduction by Sri Sacchidananda Tirtha Swamigal. 2 0 0
- No. 4. बालभारतम् of Agastya Pandita with the Commentary *Manohara* of Salva Timmaya Dandanatha. Part I, Cantos 1-3 2 0 0
- No. 5. कुमारसंभवचम्पू: by Sri Sarabhoji Maharaja of Tanjore; with an Introduction by Vidyasagara Vidyavacaspati P. P. Subrahmanya Sastri, B. A. (Oxon), M. A., Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras. 1 0 0
- No. 6. दमरुकम् A Sanskrit Farce by Pandit Ghanasyama with the Commentary of Chandrasekhara; Edited by Do. 0 8 0
- No. 7. मृङ्गारप्रकाशः by Maharajadhiraja Sri Bhoja Deva. Part I, Prakasas 1 & 2 Edited by Do. 1 8 0
- No. 8. मनीषापट्टचकम् of Sri Sankara Bhagavatpadacharya with a Summary of the Commentary of Sri Sadasiva Braharendra and a Foreword by Rao Saheb N. Natesa Iyer B.A., B.L., President, All-India Varnasrama Swarajya Sangha, Madura. Edited by Gurubhaktasikhamani T. K. Balasubrahmanya Iyer. 0 6 0
- No. 9. स्तोत्ररत्नमाला Part I, Contains rare stotras by different ancient authors 1 8 0
- No. 10. जीवन्मुक्तिकल्याणनाटकम् by Nalla Dikshitar. 1 4 0
- No. 14. महिषशतकम् of Sri Vanchesvarakavi with the commentary of his great-grandson Sri Vanchesvara. 1 8 0
- No. 15. शिवकेशादिपादान्तस्तुतिः of Sri Sankarawith the rare commentary of Sri Ramakrishna Suri. 0 12 0

IN THE PRESS.

- No. 3. शास्त्रदीपिका of Parthasarathi Misra with the commentary *Mayukhaval* of Sri Appayya Dikshita.
- No. 11. मद्रकन्यापरिणयचम्पू: by Gangadhara Kavi.
- No. 12. तत्त्वकौस्तुभः by Bhattoji Dikshita.
- No. 13. सौन्दर्यलहरी with the commentaries of लक्ष्मीधरा, सौभाग्यवर्धनी and अरुणामादिनी

The above Six books are being published serially in the *Sri Sankara-gurukula Patrika*: Annual Subscription Rs. 6 only.

Apply to THE LIBRARIAN, Sri Sankaragurukulam, Srirangam.

॥ श्रीः ॥
॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

पृष्ठम्	पृष्ठम्
अकं भक्षयितुं प्रधावसि	१६ तिष्ठन्तु क्षितिपाः
अक्षैर्मति ननु श्रुतिः	४ तृण्यादानजला०
आर्यश्रीधरमम्बु०	५ त्वं क्रीतोऽसि मया
आशां पुष्पसि	५४ त्वं बद्धोऽसि हि
उच्चैरावणसोदरः	४८ त्वं वाचंयमतां
उत्साहेन पुरा वराह०	४० त्वं बाली रमसे
उदामद्विरद्वय०	१३ त्वं शक्तिं सहजां
उन्मत्ता द्रविणाधिकार०	१२ त्वं श्रुत्युद्धरणं
उल्लेखान्विविधान्	३७ त्वं सद्यस्तनपीडनेन
कंचित्पञ्चमं	८ त्वामादौ गणयन्ति
कद्रुपं न भजसि	४४ देहं स्वं परिदग्ध्य
कर्णं निर्णुदसि	४६ दुर्मिक्षं कुचितो
कर्षकर्ममहर्षिं	१३ दुर्वाणीकसमुद्य०
कृष्णस्ते सहजं हलं	४२ द्वन्द्वे प्रीतियुतः क्वचित्
केदारे महिषी०	२० धत्से शृङ्गयुगं
कौपीनाङ्गतया	४१ धात्र्युत्सङ्गतले विमुञ्चसि
क्यावानाहरतु	१९ धान्यं वाऽथ धनानि
गम्भीरस्तिमितो न	२५ न व्रूये परुषं
गोत्रोद्भेदनकौशलं	३३ न स्वप्नेऽपि दरिद्रता
गोष्ठे ते नृपमन्दिरं	१७ नानाजिप्रभुचन्द्र०
प्राक्षोऽसि श्रवणादिभिः	३१ नित्यं दुर्घरदुर्गुखा०
चौर्यं नाम कुषीबलस्थ	१० नित्यं धीरमनांसि
जिष्णुस्त्वं हि कुशानु०	५५ नित्यं हन्त विबर्धमान०
क्वामाकर्षसि संगतार्ति	४७ निर्धूतोपि लसत्तनुं
तानाश्रित्य चिरं	१४ निर्धूय श्रुतिसम्भरणं
वाक्पद्मशुभोऽसि	४९ पर्णानां पक्ष्यां च

पृष्ठम्

२५

१३

१४

११

२९

५४

५०

३९

५२

१९

१२

५

२०

५०

३०

२७

१०

१६

३

३२

३४

१७

४१

४३

२०

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
पौत्वा वारि सरोवरेषु	२२	वर्णैर्नैकाविधैः	३७
पैशुन्यं न हि	१६	विद्याजीवतकुण्ठनेन	१०
प्रस्थप्रसन्नवणान्वितः	४२	विद्यापण्यविशेषः	६
प्रीतिं यासि मृदङ्गतः	३८	विद्वन्मा कुरु साहसं	७
त्रूषे त्वं विविधः	२८	वेगादजुनमेव	४६
भीष्मस्त्वं हि दृशा	४५	शम्बाकारुपिषाणः	१५
भूपो भूप इतीव	२५	शीतं वारि सरोग	२१
मञ्जूषाञ्चितरौद्रः	४२	शृङ्गाम्रेण मुहुः	११
मत्ता वित्तमदैः	११	शृङ्गारं रुचिरं	५२
माळिन्यास्पृशमुच्चकैः	५२	श्रीमद्भोसलवंशः	५६
माहात्म्यं तव	२४	श्रुत्वेभं महिषः	८
मुग्धान्धिरधनिकान्	११	संप्राप्तः सहजं	४३
मुद्राधारणदग्धः	२९	सानन्दं महिषीशतं	२६
मूढाः कच्चिदुपाश्रयः	१८	सीतायां प्रसितो	४८
मूढाभासधनोष्मः	१७	सुश्रीवोऽसि महान्	५६
मूर्ता किं तससां	२३	सुक्षेमंकरवाल	४४
मूर्तिं हन्त विमर्षि	३४	सुत्राणि प्रसभं	५१
यं यो रक्षति तस्य	७	स्मृतुं त्वां महिषाः	१५
ये जाता विमले	२	स्वस्त्यस्तु प्रथमं	१
ये ये भुव्यपमृच्छुता	२४	स्वीयोत्सङ्गसमाधिः	२१
राजा धर्मपरः	५४७	हा जानुद्वये	१८
राजा मुग्धमतिः	९	क्षान्तं क्षान्तमथापि	२४
लोककृयातसहस्रः	३६	क्षुद्रावां यदि बासि	१३
लोके त्वं हि सधर्मराट्	४७	क्षेत्रज्ञस्य हिरण्यः	४०
बन्धादप्यतिनिष्ठुरं	३९	क्षेत्राण्यञ्चासि पञ्चः	५५

॥ श्रीशंकरगुरुकुलपत्रिका ॥

THE JOURNAL

OF THE

SRI SANKARAGURUKULAM, SRIRANGAM.

Editor: Gurubhaktasikhamani, Sastraprasarabhushana
T. K. Balasubrahmanya Aiyar, B.A., Founder of
the Sri Sankaragurukulam, Srirangam.

Literary Adviser: Professor Dr. C. Kunhan Raja M.A.
D. Phil, (Oxon), Curator for the Eastern section
Adyar Library & Editor of the Adyar Bulletin.

The Main features are :

1. The publication of rare and hitherto unpublished works of writers of established reputation on all branches of learning bearing on Hindu Culture and Learning.
2. The reviewing of books and periodicals on current thought.
3. The encouraging of the production of original compositions in Sanskrit by contemporary writers and poets.

Annual Subscription Rs. 6/only.

The Journal is now published Quarterly and has completed four years. If sufficient encouragement is forthcoming it is hoped to convert it into a Bimonthly and even a Monthly.

Back Vols. I, II, III & IV are available at Rs. 6—
each volume. Postage extra.

Printed at the SRI VANI VILAS PRESS.
& Published at the Sri Sankaragurukulam, Srirangam,
by Gurubhaktasiknamani
T. K. BALASUBRAHMANYA AIYAR B. A.

Srirangam Sri Sankaragurukula Series No. 14.

MAHISHA SATAKAM

OF
SRI VANCHESVARAKAVI

with the commentary 'Sleshurthachandrika'
OF
his great-grandson SRI VANCHESVARA YAJVA

with a Sanskrit Prastavana
By K. S. VENKATARAMA SASTRI

AND
AN ENGLISH INTRODUCTION

BY
R. KRISHNASWAMI IYER M.A., B.L.
Advocate, Tinnevely

EDITED BY
Gurubhaktasikhamani, Sastraprasarabhushana
T. K. BALASUBRAHMANYA AIYAR, B. A.
Dharmadhikari, Sri Sankaragurukulam, Srirangam.

Price Rs. 1-8-0]

SRI SANKARAGURUKULAM,
SRIRANGAM.

[Postage Extra.